

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

32e jaargang nr. 5 juni

1991

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord, voorzitter (externe contacten, examenbureau/CEVO, vrouwen-geschiedenis), Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, vice-voorzitter (contacten met historische verenigingen, congressen, didactische activiteiten), Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, 1e secretaris (externe correspondentie, VO, publiciteit), Patrijslaan 12a, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, 2e secretaris (interne contacten, notulen, Hoger Onderwijs), Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, penningmeester (financiën, ledenwerving), Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (buitenlandse contacten, Atlantische Onderwijscommissie, studiereizen), Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk (basisonderwijs, basisvorming, opleidingen, nascholing), Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

M. Otten (volwasseneneducatie, beroepsonderwijs, informatisering, ledenwerving), Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750 - 42 160 (privé), 05700 - 70825 (werk).

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1991 bedragen de contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10 f 90,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn) en studenten f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lesuren, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, voorzitter, Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404 - 62 886.
J.A. de Ruiter, Almelo.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Den Haag
H.J.C. Termeer, Nijmegen.
W. Rongen, Utrecht.
R. Slotboom, Utrecht.

Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60 987.
Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1991 kost een abonnement:
Nederland en België f90,-
Buitenland f105,-
Buitenland inclusief extra porto luchtpost f130,-
Losse nummers f9,50

Informatie over het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u in de Kleio-krant achter in het blad.

U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. Prijzen:
1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-
Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Verse broodjes.**
Arbeidstijdverkortung en de maakbaarheid van de samenleving in de jaren twintig
L. Heerma van Voss

- 10 De bestrijding van onkunde: promoverende leraren**
W. Rongen en D. Verkuil

- 14 Lokale geschiedenis kent echte liefhebbers**
K. v.d. Wiel

- 19 Het Britse motief in de Nederlandse Europese politiek**
B. Bouwman

- 24 Op zoek naar samenhang. De stofomschrijving van het CSE 'Europa' in 1992 en 1993 in schema's**
Commissie Havo/Vwo

- 29 Boek van de maand**
P. Bange

- 33 In 't kort en recensies**

- 38 Kleio-krant**

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrante (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

Uiterste inleverdata staan in de Kleio-krant achterin het blad.

Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

kleio

nummer 5/91
pagina's 2 en 3

Verse broodjes

...Niet voor zessen....

Lex Heerma van Voss

P.J.M. Aalberse was Nederlands eerste minister van Arbeid (1918-1925).

Tijdens zijn ministerschap logeerde hij eens bij een bevriende familie in Enschede. *“En ziedaar”, herinnerde hij zich jaren later nog: “’s morgens aan ‘t ontbijt was er vers brood! Ik vroeg natuurlijk hoe dit kon. En in blanke onschuld zei de zorgzame huisvrouw: ‘O, Excellentie, ik ben vanmorgen vroeg bij den bakker aangelopen, en ik heb hem gezegd: breng gauw wat verse broodjes, want je begrijpt, een minister kan ik toch geen oudbakken brood voorzetten! Neen, natuurlijk niet, had de bakker gezegd, en hij had voor de broodjes gezorgd.’ Daar zat ik! Als ‘t geval uitgelekt ware, had ‘t me een interpellatie kunnen kosten!”*¹

Waarom was de minister zo verrast toen hij verse broodjes kreeg voorgeschoteld? En waarom had dit voorval zelfs tot een interpellatie kunnen leiden? Lex Heerma van Voss licht deze en andere aspecten van de arbeidstijdverkorting in de jaren twintig toe.

Aalberse was zelf de indiener van de wet die hem het genot van vers brood ontzegde. Die wet, de Arbeidswet 1919, had als voornaamste doel het invoeren van een werkdag van maximaal 8 uur voor werknemers. Aangezien een werkdag van 10 uur

normaal en een van 12 uur voor mannen zeker niet uitzonderlijk was, betekende dat een belangrijke verkorting. Het afdwingen van sociale vooruitgang leverde de overheid echter de nodige hoofdbrekens op. Dat het overheidsingrijpen de minister het

verse ochtendbrood uit de mond stootte was slechts één van de onaangename konsekventies ervan.

Noch daarvoor noch daarna probeerde de Nederlandse overheid ooit om zo'n omvangrijke arbeidstijdverkorting bij wet af te dwingen. Dit artikel probeert een aantal van de problemen te analyseren die de overheid op haar weg vond bij haar belangrijkste poging tot wettelijke arbeidstijdverkorting.

De arbeidswet van 1919

Aalberse moge dan de indiener van de Arbeidswet 1919 geweest zijn, deze katholieke politicus kan niet als enige oorzaak van de invoering van de achturedag beschouwd worden. De arbeidersbeweging, vooral de socialistische vleugel ervan, had al decennia lang geijverd voor invoering van een wettelijke arbeidsdag van niet meer dan acht uur.

De arbeidersbeweging was in Nederland in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog zeer geleidelijk gegroeid. In de loop van de oorlog was die groei belangrijk versneld. De wapenstilstand had er geen einde aan gemaakt. Integendeel, in binnen- en buitenland was men ervan overtuigd dat de arbeiders in de naoorlogse maatschappij heel wat meer in de melk te brokkelen zouden hebben dan tot 1913 het geval geweest was. Na de Russische revoluties van 1917 en de Duitse van het volgende jaar leek in november 1918 ook in Nederland een revolutionair klimaat te ontstaan. De sociaal-democratische voorman Troelstra gaf uiting aan de onder arbeiders hier en daar heersende sentimenten zonder daarin door de top van zijn partij of het NVV gesteund te worden. Hoewel heel wat autoriteiten, tot aan het staatshoofd toe, ook meenden dat de revolutie onvermijdelijk was, werd het gevaar voor de orde effectief afgewend. De regering wees met de ene hand ferm de revolutiedreiging terug, terwijl met de andere hand forse concessies aan de arbeiders gedaan werden. De belangrijkste van die concessies betrof het invoeren van de achturige werkdag.

Minister P. J. M. Aalberse

Nederland had daarmee deel aan de internationale ontwikkelingen. Ook elders in Europa veroverden arbeiders in deze jaren de achturedag, deels omdat de arbeidersbeweging aan kracht gewonnen had, deels omdat politici beloofd hadden dat de arbeiders beloond zouden worden voor de ontberingen in de loopgraven en aan het thuisfront.

Aalberse ging echter ver in zijn wetgeving. In de eerste plaats voerde hij een 45-urenweek in. Algemeen was men er van uitgegaan dat de 8-uredag bij zes werkdagen een 48-urenweek zou betekenen. Eventueel kon deze op de "Engelse" wijze geordend worden, waarbij op de werkdagen een half uur langer gewerkt werd om zaterdagmiddag vrij te hebben. In het buitenland koos men vrijwel altijd voor een 48-urenweek, maar hier werd het beste van beide systemen gecombineerd: een werkdag van 8 uur en een vrije zaterdagmiddag. Daarmee kon de katholieke Aalberse laten zien dat hij niet voor een socialistische eis of revolutieangst gezwaagd was. Hij gaf een kortere werkweek dan de socialisten ooit geëist hadden. Bovendien was de vrije zaterdagmiddag de katholieken dierbaar omdat de arbeiders zich daardoor beter op de zondag zouden kunnen voorbereiden.

In de tweede plaats werd in de Nederlandse Arbeidswet en de daarop gebaseerde uitvoeringsbesluiten de arbeidstijd in tal van bedrijfstakken en detail geregeld. Elders was de achturedag ingevoerd op basis van cao's (Groot-Brittannië, Denemarken), kon in ondernemingsraden besloten worden om af te wijken (Duitsland) of hadden vakbonden en werkgeversorganisaties op regionaal niveau invloed op de regelgeving waarvan de wet slechts de hoofdlijnen gaf (Frankrijk, België). In Nederland was de regelgeving gedetailleerd en was voor afwijkingen toestemming nodig van de Arbeidsinspectie, die met het toezicht op de naleving van de wet belast was.

De Nederlandse Arbeidswet regelde dat arbeiders in fabrieken en werkplaatsen een 8-uredag en 45-urenweek zouden krijgen. Voor arbeiders elders, buiten fabrieken en werkplaatsen, golden al aparte wetten (steenhouwers, mijnarbeiders), werden aparte wetten in het vooruitzicht gesteld (landbouw, thuisarbeid), konden Algemene Maatregelen van bestuur gegeven worden (winkeliers) of werd in de Arbeidswet geregeld dat te zijner tijd de maximale werktijd 10 uur per dag en 55 uur per week zou bedragen (verpleeginrichtingen, kantoren). Voor individuele of groepen arbeiders, gehele bedrijven of bedrijfstakken kon overwerk toegelaten worden. Daarvoor was toestemming nodig van de

Arbeidsinspectie of - voor langduriger overwerk - van de Minister. De wettekst suggereerde dat overwerk alleen toegestaan zou worden onder omstandigheden die overwerken vrijwel onvermijdelijk maakten.

Om controle op de naleving van de Arbeidswet mogelijk te maken moest de werkgever de werktijden optekenen op een arbeidslijst en een arbeidsregister, die door de Arbeidsinspectie geraadpleegd konden worden. De arbeidslijst hing in het bedrijf. Ook overwerkvergunningen moesten daar opgehangen worden, zodat de arbeiders zelf konden nagaan of hun werktijden leegaal waren.

De wet regelde daarnaast nog zaken als rusttijden (een half uur pauze na 4 1/2 uur werk), de uren waarop gewerkt mocht worden (in de regel tussen 6 uur 's ochtends en 7 uur 's avonds) en de toelaatbaarheid van bepaalde soorten werk voor jeugdigen en vrouwen met het oog op de gezondheid en de zedelijkheid.

De achturedag opnieuw ter discussie

In november 1918 was de invloed van de arbeidersbeweging groot genoeg om de achturedag te verkrijgen, maar er was nog geen wetsontwerp waarmee Aalberse voor de dag wilde komen. Het duurde nog enige maanden van hard werken van het pas gevormde departement van Arbeid, voordat de wet aan het parlement gepresenteerd kon worden. Uiteindelijk kreeg koningin Wilhelmina het ontwerp op 11 april 1919 voorgelegd met het verzoek het dezelfde dag vóór 12.00 uur te tekenen. Zij mopperde over de tijdsdruk, maar voldeed aan het verzoek, zodat het nog vóór 13.00 uur bij de Kamer ingediend en vóór 1 mei in de afdelingen onderzocht kon worden. "Een krachtig agitatie-middel was zóo de roode broeders uit handen geslagen!" constateerde Aalberse tevreden in zijn dagboek.

Toen de Tweede Kamer in juli de Arbeidswet behandelde, was de invloed van de arbeidersbeweging nog steeds groot genoeg en de herinnering aan de revolutieangsten voldoende vers om de wet zonder veel problemen de Kamer te laten passeren. Enkele liberalen, die protesteerden tegen de 45-urenweek terwijl het buitenland niet verder ging dan 48 uur, werden in evenwicht gehouden door de communisten, die meenden dat met deze wet verraad gepleegd werd aan het principe van de achturedag omdat er teveel mogelijkheden voor overwerk geschapen waren.

Behalve door de sterke positie van de arbeidersbeweging werd de snelle passage van de wet ook bevorderd door economisch optimisme. Alom werd verwacht dat na de oorlog de industrie zou profiteren van een grote inhaalvraag, waarvan het ongeschonden Nederlandse bedrijfsleven een graantje zou meepikken.

Beide voor de Arbeidswet gunstige factoren verslechterden in de daarop volgende jaren. Naarmate november 1918 langer geleden werd en het met de revoluties elders in Europa mee bleek te vallen, nam de angst van de burgerij voor de arbeidersbeweging af. Belangrijker was nog dat de duur van de economische hausse tegenviel. In de laatste maanden van 1920 begon een recessie, die pas in de zomer van 1923 haar dieptepunt bereikte. Dat leidde tot een zwakkere positie van vakbonden op de arbeidsmarkt, waardoor de invloed van de arbeidersbeweging afnam. Bovendien bepleitten werkgevers bij de overheid een soepeler werktijdregeling met een beroep op de verslechterde concurrentieverhoudingen. Zij kregen hun zin. Een aantal bedrijfstakken mocht bij wijze van overgangsmaatregel nog enige jaren langer werken dan 45 uur en er werden veel meer overwerkvergunningen verstrekt dan oorspronkelijk in de bedoeling had gelegen. Vooral tegen de 45-urenweek bleven de werkgevers zich verzetten. In maart 1922 ging Aalberse door de bocht: ook Nederland kende vanaf de tweede helft van 1922 een wettelijke 48-urenweek.

De aanvragen voor overgangsmaatregelen en overwerkvergunningen leidden ertoe dat de Arbeidsinspectie zich meer dan voorheen moest verdiepen in de omstandigheden waaronder bedrijven werkten. In winkels bijvoorbeeld mocht langer gewerkt worden dan in werkplaatsen. Slagerijen golden als werkplaatsen, maar de slagere wilden liever de gunstige winkelwerktijden voor hun personeel. De Arbeidsinspectie raakte aldus in een discussie met de rechtskundig adviseur van de Slagerspatroonsbond over de vraag of activiteiten als gehakt maken en het snijden van lappen "bewerking" (in een werkplaats) of "winkelwerk" waren.

Overwerk werd onder meer toegestaan bij bedrijfsstoornissen, seizoensdrukke, tijdelijke opeenhoping van werk en internationale concurrentie wanneer in het buitenland langer gewerkt werd. Vanaf 1923 werden ook veel vergunningen verstrekt wegens slapte. Het feit dat het in een bedrijfstak slecht ging was dan voldoende argument om over te werken. In die jaren was dat onder meer het geval door valutaconcurrentie

uit Duitsland, België en Frankrijk. Het overwerk zorgde voor lagere loonkosten, die weer bijdroegen aan lagere totaalkosten, waardoor het concurrentievermogen van het bedrijf toenam, zo luidde de redenering die de werkgevers al steeds gepropageerd hadden en die de Arbeidsinspectie vanaf 1923 aanvaarde. Er was ook nog een andere richtlijn. Overwerk mocht "*alleen dienen om de concurrentievoorwaarden gelijk te maken, niet om ze te verscherpen*", in de woorden van C.J.P. Zaalberg, directeur-generaal van de arbeid en de hoogste ambtenaar op dit terrein.² Vooral bij het verspreiden van een vergunning wegens slapte in de bedrijfstak gaf die richtlijn problemen.

Dit en andere problemen bij het toepassen van de Arbeidswet laten zich goed illustreren aan de hand van een viertal voorbeelden.

De staking bij Carp

Het boterde in 1921 niet tussen J.A. Carp's Garenfabrieken te Helmond en de katholieke bond van textielarbeiders, St. Lambertus.³ Toen St. Lambertus met de katholieke werkgeversorganisatie een cao had afgesloten waarvan de 45-urenweek deel uitmaakte, stapte de garenfabriek over naar een liberale organisatie en tekende de cao niet. In juli kreeg Carp een vergunning om 55 uur per week te werken, zonder dat St. Lambertus geraadpleegd was. Een maand later riep St. Lambertus een staking bij Carp uit, ondermeer om het overwerk te beëindigen.

Het conflict werd hard gespeeld. Carp wierf in omringende dorpen als Someren

en Asten stakingsbrekers. Toen die door postende stakers gehinderd werden, besloot het bedrijf ze met vrachtauto's aan en af te voeren en overnachten in de fabriek mogelijk te maken. St. Lambertus speelde het feit dat de katholieke arbeiders - "*vereenigd volgens de wenschen van Paus en Bisschoppen*" - tegenover een liberaal georganiseerde niet-katholieke werkgever stonden, naar vermogen uit. De stakers gingen iedere ochtend voor de stakingsvergadering naar de mis, wat door Carp aangeduid werd als "reclame-maken" en "Ze posten [bij] O.L.Heer". Carp wist voldoende werkwilligen aan te trekken om het bedrijf draaiende te houden en spotte: "*De wenschen van de maag zijn blijkbaar nader dan die van Paus en Bisschoppen*".

In deze geladen sfeer liep Carps overwerkvergunning af. Carp vroeg verlenging aan op grond van een grote opeenhoping van werk en om exportopdrachten binnen te slepen. De Arbeidsinspectie aarzelde om tijdens het conflict een vergunning te geven. Het betrokken Districtshoofd van de Arbeidsinspectie, L.A. Fruytier, en zijn chef Zaalberg meenden dat de behoefte aan overwerk voortspoot uit de staking. De vergunning verlenen zou de indruk wekken dat de overheid de zijde van de werkgever koos. Langer werken maakte het immers mogelijk om met minder werkwilligen het bedrijf in gang te houden. Als de firma werkelijk zo hard arbeiders nodig had, zou zij zich in het conflict niet zo hard opgesteld hebben. Carp en zijn organisatie voerden echter aan dat het niet-verlengen van een al voordien gegeven vergunning juist ingrijpen in het conflict zou zijn.

De autoriteiten aarzelden lang. Uiteindelijk volgde Aalberse, ongetwijfeld tegen zijn eigen sympathie in, op 2 december

Troelstra en zijn toehoorders.

de redenering van Carp. Voor St. Lambertus, dat veel verwacht had van zijn goede contacten met de sociaal-katholieke minister, was deze uitkomst een bittere pil. Op 27 januari hief de vakbond de staking zonder enig resultaat op. Als de stakers werkelijk goede contacten gehad hadden op het ministerie, dan hadden zij geweten dat op dat moment Zaalberg net in woede ontstoken was omdat Carp opnieuw om verlenging van het overwerk verzocht had. Daaruit bleek volgens de Directeur-Generaal dat de behoefte aan overwerk wel degelijk het gevolg was van de staking. Omdat de staking inmiddels opgeheven was, kon Carp echter eenvoudig aantonen dat het bedrijf op dat moment niemand meer buiten de poorten hield.

Het werkgeversadres aan de regering (tekening van Jordaan). "Och, neem me die dingetjes af, zodat ik mijn natuur wat beter kan uitleven!"

De bouw

De woningbouw was een sektor die de overheid in het algemeen en Aalberse in het bijzonder om meer dan een reden aan het hart ging. Behalve voor de arbeidsomstandigheden was de minister in deze bedrijfstak ook verantwoordelijk voor de produktie: de volkshuisvesting viel ook onder het ministerie van Arbeid, aan de pro-

duktiezijde was het probleem dat hoge bouwkosten de particuliere bouw deden stagneren. Aalberse vertolkte een bij velen levende mening in zijn dagboek: *"De operlieden, metselaars, timmerlieden, verdienen loonen van meer dan f 100,— per week! Aan de bouw van 't Academisch Ziekenhuis te Leiden verdient de metselaar thans meer, dan voor twee jaar een hoogleraar!"*

De oud-hoogleraar Aalberse wist wel dat deze vergelijking in zoverre niet eerlijk was, dat in die twee jaar de prijzen zeer gestegen waren, ook reëel waren de lonen echter gestegen, en meer dan die van de meeste arbeiders.

De hoge bouwkosten vormden een flink probleem. Door de bevolkingsgroei en de slechte kwaliteit van het woningbestand bestond er acute woningnood. In het begin van 1918 woonden in Schoten in een lijkenhuis zes gezinnen, waaronder met 6 en 8 kinderen. Op 15 mei 1919 was in de kranten te lezen dat een gezin in Paterswolde al een jaar lang woonde in een brandspuitenhuisje van ongeveer zeven vierkante meter zonder een raam of een andere opening dan de deur. Vanuit Barslo werd op 4 augustus van dat jaar bericht dat een gezin van drie personen woonde in een kippenhok. Het geschatte tekort bedroeg 100.000 woningen op een totale woningvoorraad van 1.400.000.

De overheid zag zich genoodzaakt de particuliere woningbouw enige jaren te subsidiëren. Van 1918 tot 1921 werden in Nederland meer huizen voor rekening van de overheid dan van partikulieren gebouwd. De kosten van deze bouwfinanciering waren reusachtig, en Aalberse werd er door zijn collega-ministers voortdurend op aangesproken.

Aalberse wachtte in 1920 met een welwillend oor verzoeken om over te mogen werken uit de bouwwereld af. De bouwarbeiders maakten zich echter zo sterk voor de achturendag dat er nauwelijks verzoeken binnenkwamen. In 1921 werd daarom algemeen aan bouwbedrijven een 55-urenweek toegestaan om de woningnood te bestrijden. Van deze vergunning werd echter net als in 1920 nauwelijks gebruik gemaakt voor de gebieden waarvoor zij gegeven was: de woningbouw in de grote steden.

In Enschede bijvoorbeeld, was voor het blok woningen 'Pathmos' van de wonings-tichting 'De Volkswoning' een overwerkvergunning verkregen, die van half april tot 1 juli een 9-urendag toeliet. De betrokken bouwvakkers besloten op een door de vakbonden bijeengeroepen vergadering met 150 stemmen voor en 6 blanco om te sta-

kleio

nummer 4/91
pagina's 6 en 7

ken als de directie haar plannen door zou voeren., waarop die snel ingetrokken werden. In Amsterdam staakten in 1921 bouwarbeiders zelfs omdat ze niet op één project wilden werken met twee timmerlieden die na een 8-urendag nog bij andere aannemers klusten. De timmerlieden werden ontslagen.⁴

Hoewel hij er bij verschillende gelegenheden op wees dat de bouwarbeiders simpelweg weigerden om langer dan 8 uur te werken en dat de overheid daaraan niets kon doen, stelde Aalberse in 1922 voor om het Overgangsbesluit bij de Arbeidswet 1919 zo te wijzigen dat in het zomerseizoen in de bouw 10 uur per dag en 55 uur per week gewerkt zou mogen worden. De vakbonden verklaarden dat zelfs als het zou lukken om de arbeiders 10 uur per dag op de werkplaats te houden, dat het dan onmogelijk zou blijken om ze ook 10 uur te laten werken. In de loop der daarop volgende jaren werd op de bouwwerken de 45-urenweek wel door een van 48 uur vervangen, maar de 55-urenweek vond geen ingang. Voor 1926 konstateerde de Arbeidsinspectie dat de overwerkfaciliteit hooguit voor 88 woningen extra op een totaal van 40.000 gebouwde woningen had gezorgd.⁵

Aalberse had, kortom, wel de macht om overwerk toe te staan als de problemen met de volkshuisvesting hem die oplossing ingaven, maar hij kon niet afdwingen dat de arbeiders ook werkelijk langer werkten.

De uitsluiting in de Twentse textiel

Tot de werkgevers die zich bijzonder inspannen om de 45-urenweek te bestrijden, behoorden die in de Twentse textiel. De 'textielbaronnen' voelden zich door de toegenomen invloed van de arbeiders in hun onaantastbare positie bedreigd. De Arbeidswet van 1919 zagen zij als de voorhoede van verderfelijke overheidsingrijpen en zichzelf als de voornaamste bestrijders ervan. Herhaaldelijk verzochten zij om afschaffing van de achturedag of tenminste om een ruime overwerkvergunning. Een aanvraag voor een vergunning maakte meer kans als zij door de vakbonden onderschreven werd. Om die van de textielarbeiders zover te krijgen, legden de Twentse werkgevers hen de keus tussen een lager weekloon en langer werken voor. In 1922 aanvaardden deze vakbonden liever 10 % loonsverlaging dan een 53-urenweek. In 1923 legden de Twentse werkgevers hen opnieuw die keus voor, in een poging de

Passementmaaksters ± 1910. (Uit: M. Morée en M. Schwegman, Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940.)

arbeidswetgeving een beslissende nederlaag toe te brengen. De vakbonden zagen dit motief en besloten de strijd aan te gaan, hoewel de grote voorraden en de slechte conjunctuur in het voordeel van de werkgevers werkten.⁶

Het resultaat was een van de grootste arbeidsconflicten die zich in Nederland ooit voorgedaan hebben. De arbeiders staakten vanaf 28 oktober in één fabriek, de weverij Kremersmaten van Van Heek, wetend dat de fabrikanten zich onderling verplicht hadden om alle textielarbeiders uit te sluiten. Aan het eind van 1923 waren ruim 20.000 arbeiders uitgesloten. Zij hielden de strijd vol tot in mei 1924, toen de conjunctuur weer verbeterd was en de werkgevers bereid waren water in de wijn te doen. Het resultaat werd gevoeld als een nederlaag voor de arbeiders, onder andere omdat de confessionele vakbonden op 5 mei het werk hervatten op voorwaarden waarop de socialistische bonden daartoe nog niet bereid waren. In juni verliep de staking echter, zodat de andere bonden uiteindelijk ook de door de confessionelen bedongen voorwaarden moesten aanvaarden.

Bekijkt men die voorwaarden op de keper, dan is nog helemaal niet zo duidelijk wie gewonnen heeft. Weliswaar aanvaardden de arbeiders lagere lonen en langer werken, maar tot een aantasting van de Arbeidswet kwam het niet. De werkgevers kregen voor anderhalf jaar het recht iets meer dan 51 uur per week te laten werken, maar per jaar moest dat langere werken onderbroken worden door 12 weken van 48 uur. Daardoor werd benadrukt dat 48 uur de normale lengte van de werkweek

bleef. Toen na anderhalf jaar de afspraak ten einde liep, werden gewoon weer weken van 48 uur gewerkt.

In het verband van dit artikel is vooral de rol van de overheid bij dit conflict van belang. Twee belangrijke autoriteiten, Directeur-Generaal Zaalberg en Rijksbemiddelaar H.A. van IJsselsteyn, waren als bemiddelaar mede verantwoordelijk voor de uitkomst van de onderhandelingen. Minister Aalberse was niet alleen de chef van Zaalberg maar bovendien politiek verantwoordelijk voor de overwerkvergunningen die nodig waren om het compromis uit te voeren.

Door de SDAP werd de minister op zijn huid gezeten met de vraag waarop de overwerkvergunning gebaseerd was. Op de onderlinge overeenstemming van arbeiders en werkgevers, een mogelijkheid geopend door artikel 28.7 van de wet? Zolang de meerderheid van niet-confessionele arbeiders nog uitgesloten bleef kon Aalberse dat moeilijk volhouden. Op de bijzondere omstandigheden van scherpe internationale concurrentie (artikel 28.1)? Dat leidde onmiddellijk tot de vraag of de Twentse fabrikanten voor de minister hun boeken geopend hadden. De vakbonden hadden daar steeds om gevraagd omdat zij meenden dat de fabrikanten de slechte gang van zaken overdreven. De fabrikanten, die in het openen van de boeken een vorm van medezeggenschap zagen en bovendien geregeld overwerkvergunningen wilden hebben op momenten dat zij gewoon winst maakten, hadden de boeken ook voor de minister gesloten gehouden. Hoe kon de minister trouwens weten dat de bijzondere omstandigheid nog anderhalf jaar aan zou hou-

den? De kritiek sneed hout en Aalberse kon niets beters dan zich in vaagheden hullen.

Twentse textielwerkgevers die geen lid waren van een van de bij het konflikt betrokken werkgeversorganisaties en daarom niet aan de uitsluiting meegedaan hadden, meldden zich nu bij de minister om hetzelfde overwerk toegestaan te krijgen. Zij vingden echter bot, hoewel moeilijk in te zien valt dat dezelfde veronderstelde bijzondere omstandigheden niet ook op hun fabrieken van toepassing waren.

Glazuren bij aardewerkfabriek 'De Sphinx' in Maastricht. (Uit: Morée/Schwegman)

De werkgevers hadden onderhandeld met de twee genoemde autoriteiten als bemiddelaar. Het viel voor hen moeilijk te begrijpen dat het compromis waaraan het hoofd van de Arbeidsinspectie, Zaalberg, vorm gegeven had, nu nog eens door een van Zaalbergs ondergeschikten bekrachtigd moest worden. Toch was dat zo. Die bekrachtiging was zelfs niet eenvoudig. Doordat bij het compromis geen rekening was gehouden met de letter van de Arbeidswet, waren tal van kunstgrepen nodig om het compromis en de regels met elkaar in overeenstemming te brengen. Wettelijke bepalingen werden tot knappens toe opgerekt en uiteindelijk ook overtreden om het op zich betrekkelijk eenvoudige compromis uit te kunnen voeren.⁷

De verse broodjes

Bij de bakkers vormde niet zozeer het totale aantal werkuren per week als wel de nachtarbeid van de bakkersgezellen het grote probleem. Niet overal at men in

Nederland versgebakken brood aan het ontbijt. Op het platteland was het praktisch onmogelijk om zo vroeg vers brood te distribueren, terwijl vooral in het zuiden en oosten van het land soorten brood gegeten werden waarvan de versheid minder belangrijk was. In de grote steden in het westen ging de voorkeur wel naar vers brood uit. Bovendien werkten daar veel arbeiders zo ver van huis dat zij tussen de middag niet thuis konden eten en 's ochtends voor een groot deel van de dag brood meenamen.

Wilde een bakker voor het ontbijt al vers brood kunnen leveren, dan moest er 's nachts gebakken worden. Als de Arbeidswet net als in andere bedrijfstakken alleen regelde dat werknemers vóór 6 uur 's ochtends niet mochten werken, dan betekende dat een inbreuk op de concurrentieverhoudingen in de bedrijfstak.

In de broodbakkerij waren, zeker in de grote steden in het westen, voor 1919 de broodfabrieken in opkomst. Zij konden een goedkoop produkt leveren, dat door de overheid bovendien nog gewaardeerd werd omdat kwaliteit en hygiëne van het fabrieksbrood beter waren dan die van veel kleine bakkerijen, terwijl bovendien de fabrieken een bijdrage hadden geleverd aan verbetering van de arbeidsomstandigheden van de gezellen. Werd nu echter de gezellenarbeid vóór zessen verboden, dan was dat een groot voordeel voor de alleenstaande patroon, die wel 's nachts mocht arbeiden. Om het kleinbedrijf niet te veel te bevoordelen, werd alle bakkersnachtarbeid, ook die van patroons, verboden.

Ook als alle bakkerijen tegelijk mochten beginnen, was het kleinbedrijf nog in het voordeel. Het was dicht bij de klanten gevestigd en kon sneller een eerste baksel verkopen, terwijl de broodfabrieken een flinke voorraad moesten hebben voordat zij de karren van hun broodslijters konden vullen.

In de praktijk bleek de Arbeidswet 1919 sterk ten nadele van grote bakkerijen en broodfabrieken te werken. In 1921 werd daarom besloten tot een verkoopverbod van vers brood vóór 10 uur 's ochtends en een vervoersverbod vóór 9 uur. Bakkersarbeid werd bovendien vanaf 5 uur toegestaan om de grotere bakkerijen een kans te geven tijdig voldoende voorraad te hebben. Het verkoopverbod verklaart de merkwaardige vrees van Aalberse voor vers brood aan zijn ontbijt. Zijn mond konstateerde onmiddellijk een wetsovertreding.

Aalberse mocht dan onmiddellijk proeven dat hij met vers brood te maken had, het was nog niet zo gemakkelijk om daarvan

ook het juridische bewijs te leveren. De vraag naar vers brood en de scherpe concurrentie tussen bakkers bracht veel bakkers ertoe de wet te overtreden. De Arbeidsinspectie moest dan andere bakkers als getuige-deskundigen laten verklaren dat het voor negenen in beslag genomen brood vers was en niet opgewarmd.

Ook om andere redenen was het bewijs soms moeilijk te leveren. Toen in oktober 1922 de Arbeidsinspectie bij bakker Mes-sing in Den Bosch voor tien binnen-kwam, kreeg daar net een meisje een zak met verse broodjes overhandigd. De bakkersvrouw, de controlerende ambtenaar herkenkend, nam de zak weer uit handen van het meisje met de woorden: "*Och, daar vergis ik mij. U moet oud brood hebben en ik geef per abuis versch*". Het meisje kreeg daarop oud brood in plaats van verse broodjes. Bij ondervraging verklaarde zij aarzelend dat ze oud brood had moeten halen en de Arbeidsinspectie kon geen overtreding vaststellen.⁸ Te vroeg werkende bakkers leerden dat het niet verstandig was om de controlerende ambtenaren open te doen. Al kwamen zij met slaapmuts op aan de deur en lag de gezet in bed, het buiten hoorbare geluid van de kneedmachine of de onder het deeg zittende armen van de 'slapende' gezet verrieden hen. Zij hielden zich voortaan diep slapende en deden de ambtenaren eenvoudig niet open.

Ondanks de problemen bij het bewijs vormden de bakkers de groep waartegen het meest procesverbaal opgemaakt werd wegens overtreding van de Arbeidswet. Het kwam zelfs tot een actiegroep voor het verse kadetje, die bepleitte om tenminste de verkoop van verse broodjes 's ochtends vroeg toe te staan, al was het maar voor de buitenlanders in hotels. Proefprocessen werden - soms tot de Hoge Raad - uitgevochten om te bepalen of het bakken van brood door een hotel voor de eigen gasten onder de wet viel, of het importeren van vers brood uit België mocht (de wet verbood 's nachts bakken en vervoer "*uit het gebouw met aanhoorigheden, waarin zich de broodbakkerij bevindt*" vóór negen uur, maar aangezien de Nederlandse wet in het buitenland geen kracht had, was het importeren van brood voor negenen wel toegestaan. Dat was immers noch in Nederland 's nachts gebakken, noch uit een Nederlandse bakkerij vervoerd) en of krentenvlinders en bolussen ook brood in de zin der wet waren. Het sterkste argument voor het verse kadetje was de claim dat het brood aan het ontbijt terrein had verloren omdat het niet meer vers geleverd werd, maar dat argument verloor veel aan kracht toen de Arbeidsinspectie bij een enquête

onder 17.000 arbeiders en scholieren vaststelde dat meer dan 95 % 's ochtends met brood ontbeten had.

Conclusie

De Arbeidsinspectie zag zich voor de taak gesteld om de achturedag te handhaven zonder daarbij de verhoudingen in het bedrijfsleven te verstoren. Zoals uit de voorbeelden blijkt was dat niet altijd even eenvoudig. In een staking als bij Carp betekende het verlenen van een overwerkvergunning nu eenmaal altijd een keuze voor de werkgever, het weigeren een keuze voor de stakers. Bij de broodbakkerijen betekende de gelijke aanvangstijd een voordeel voor het kleinbedrijf. Nieuw overheidsingrijpen in de vorm van het vervoers- en verkoopverbod was nodig om het gevolg van het eerdere ingrijpen recht te trekken, maar ook dat nieuwe overheidsbeleid lokte weer protesten uit van groepen die zich nu benadeeld voelden.

Regel op regel maakte de Arbeidswet en de erop gebaseerde regelgeving soms tot een voor de betrokkenen onontwarpbare kluwen van voorschriften. De wens van de Nederlandse overheid om relatief veel wettelijk te regelen leverde problemen op zoals die bij de verwezenlijking van het compromis na de Twentse textielstaking. Extra ingewikkeld werd de situatie wanneer de overheid tegelijkertijd nog andere doelstellingen hanteerde, zoals de voorkeur voor broodfabrieken boven kleine bakkerijen. Duidelijk kwam in zulke gevallen ook aan het licht dat het vermogen van de overheid om de samenleving te vormen niet onbeperkt was. Weliswaar gaf de regering overwerkvergunningen om in de bouw langer te werken ter bestrijding van de woningnood, maar als de bouwarbeiders weigerden langer te werken stond ook de overheid machteloos.

Ondanks al deze uitvoeringsproblemen werd de belangrijkste doelstelling van de Arbeidswet bereikt: acht uur werd vanaf de jaren twintig de nieuwe norm voor de lengte van de werkdag. Aangezien arbeidstijdverkortings sindsdien andere vormen heeft aangenomen (vrije zaterdag, vakantie, pensioen, vut, roostervrije dagen, deeltijdwerk) is die norm zelfs tot op de dag van vandaag gehandhaafd.

De macht van de arbeidersbeweging was in de jaren rondom 1920 zo groot dat de achturen-norm in de Arbeidswet wettelijk vastgelegd werd. De achteruitgang van de conjunctuur en de verzwakking van de vakbeweging in de jaren daarna leidden wel tot versoepeling van de wet, maar niet tot het weer afschaffen van de norm. Het feit

dat in de praktijk bleek dat het het Nederlandse bedrijfsleven met de kortere werkweek niet slecht ging, zal aan dat resultaat bijgedragen hebben.

Ook de wettelijke norm leverde een belangrijke bijdrage aan dat uiteindelijk voor alle partijen bevredigende resultaat. De overheid had bij de invoering ongetwijfeld de problemen die de Arbeidswet 1919 met zich mee zou brengen onderschat, maar de moeite was in ieder geval niet voor niets geweest.

Noten

1. J. Nieman, *Jubileumboek bij de herdenking van het 50-jarig bestaan van de Nederlandse Katholieke bond van Brood-, Koek-, en Banketbakkers - en Cacao-, Chocolade- en Suikerbewerker* (Utrecht 1947), 17. Dit artikel is gebaseerd op mijn proefschrift *Kosten van arbeidstijdverkortings. De achturedag in de jaren twintig* (niet uitgegeven, Utrecht 1991). Van dit boek zal in het najaar van 1991 een handelseditie verschijnen bij de uitgeverij Stichting Beheer IISG.
2. Algemeen Rijksarchief, Archief Centrale Dienst Arbeidsinspectie, inv.nr. 87-88, vergaderingen 6 en 21 januari, 3 februari en 22 december 1921 en 23 oktober 1924; inv.nr. 259, stuk 109.
3. De weergave van het conflict bij Carp is gebaseerd op het blad van St. Lambertus, *Hoogambacht*, en op de correspondentie tussen Carp en de Algemeene Werkgevers Vereniging in Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief AWV, inv.nr. 246-247.
4. Jaarverslag Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders, 1921, 71-72; Jaarverslag Algemeene Nederlandsche Bouwarbeidersbond, 1921, 190; *Het Volk* 28 juni 1921.
5. *Centraal verslag der Arbeidsinspectie* 1927, 55.
6. Zie over dit conflict W.H.M.E. Alberts, P. van den Boomen, E.J. Fischer en J.L.J.M. van Gerwen, *Marges van de vakbeweging. Een analyse aan de hand van de Twentse katoenstakingen van 1923-1924 en 1931-1932* (Den Haag 1982).
7. De problemen betroffen:
 - a. de grond waarop overwerk toegelaten moest worden (artikel 28.1 of 28.7 van de Arbeidswet);
 - b. het feit dat het overwerk ook voor 14- en 15-jarigen zou gelden. Voor hen was het wettelijk niet mogelijk bij overwerkvergunning langer werken toe te staan. Eerst werd de overgangshepaling hiervoor gebruikt, maar deze liep op 24 oktober 1924 af. In november volgde een wetswijziging die het overwerk van deze jeugdigen legaliseerde. In de tussentijd moest georganiseerd worden dat de werkgevers niet vervolgd zouden worden voor deze overtreding, iets waaraan niet alle betrokken Officiëren van Justitie wilden meewerken;
 - c. de vorm waarin het toegestane overwerk werd gebruikt betekende dat 's middags 4 uur en 40 minuten gewerkt werd, terwijl de Arbeidswet na 4 1/2 uur een pauze van een half uur voorschreef;
 - d. de uiteindelijk gekozen vorm betekende precies 5 minuten per week, oftewel 1 minuut per dag langer werken dan het Districtshoofd gemachtigd was om toe te staan. Toen Districtshoofd A.P. Drost daar moeilijk over deed, gebod Zaalberg hem "*niet in kleinheid de fabrikanten [te] overtreffen*" en aan deze minuut "*geen gesproken of geschreven woorden meer [te] verspillen*".
8. Districtshoofd 2e District aan Directeur-Generaal van de Arbeid, 13 december 1922, in Archief Arbeidsinspectie Breda, inv.nr. 346.

De bestrijding van onkunde: promovierende leraren

Wim Rongen en Dik Verkuil

Vroeger was het heel gewoon: de leraar aan het gymnasium of de HBS die aan zijn dissertatie werkte. Het was ook niet ongebruikelijk dat de promovendus na gedane arbeid de school verliet en zijn loopbaan voortzette aan de universiteit. Dit prachtige perspectief voor de nijvere en intellectueel angehauchte leraar lijkt voorbij. De wetenschap en het middelbaar onderwijs zijn in toenemende mate gescheiden werelden geworden.

Toch zijn er nog steeds geschiedenisleraren die promoveren. Kleio sprak met drie van hen. Adriaan Miltenburg (44), docent geschiedenis aan het Christelijk Gymnasium in Utrecht, die in februari 1991 promoveerde op de mediëvistiek in de negentiende eeuw, Jan van Oudheusden (41), leraar aan het Dr. Mollercollege in Waalwijk, in oktober 1990 gepromoveerd op de regionalistische beweging Brabantia Nostra en Ton Hage (37), docent aan het Guido De Brèscollege en eind 1989 gepromoveerd op een studie over middeleeuwse rijkskronieken. Alle drie hebben ze een volledige baan. Adriaan Miltenburg is sinds bijna twee jaar conrector.

De voorgangers van Miltenburg sinds 1945 promoveerden op twee na allemaal. Er werden er twee hoogleraar, zij het in de Egyptologie en de orgelbouwkunde, en niet in het vak waarin zij lesgegeven hadden. Tegenwoordig ligt dat anders. De moderne leraar, zo luidt de algemene opvatting, is simpelweg te zwaar belast om in zijn vrije tijd wetenschappelijk onderzoek te doen. Hij heeft te veel leerlingen, van wie er te weinig geïnteresseerd zijn, hij moet een vast programma afwerken en kan zijn particuliere hobby's onvoldoende in zijn lessen kwijt. Hij moet vergaderen, leerlingen begeleiden en meedoen aan buitenschoolse activiteiten.

Thuis is ook niet meer alles zoals het was. Vroeger kon hij het huishouden met een onbezwaard gemoed overlaten aan zijn echtgenote of zijn dienstbode. In zijn riante woning kon hij zich terugtrekken in de stille studeerkamer, die liefst door een gang gescheiden was van de rest van het pand en waar vrouw en kind hem slechts met het

gevaar geconfronteerd te worden met zijn toorn konden storen.

Ook de dissertaties zijn onherkenbaar veranderd. Het zijn geen hobbyistische of uit passie geboren produkten meer, maar specialistische en niet zelden gortdroge werken, geschreven door professionals, wier onderwerp vanwege de veronderstelde maatschappelijke relevantie van bovenaf is vastgesteld. De promovendi hebben veelal het universitaire circuit nooit verlaten en de kans is klein dat ze ooit nog in het middelbaar onderwijs terecht komen.

In het gesprek met deze drie witte raven werd duidelijk hoe zij de voetangels en klemmen van het werken aan een promotie met het hedendaagse lerarenbestaan hebben weten te combineren.

Hoe is het bij hen begonnen?

Hage begon in 1979 niet in de eerste plaats als leraar aan zijn proefschrift. Hij zat al

kleio

nummer 4/91
pagina's 10 en 11

Ton Hage ... heeft nog wel eens in Frankrijk met zijn voeten in een beek zitten studeren.

wel vanaf 1976 in het onderwijs, maar dat was slechts voor enkele uren. Bovendien voelde hij zich meer onderzoeker dan leraar. Direct na zijn afstuderen kreeg hij een 5/10e aanstelling aan de Universiteit van Utrecht met de opdracht te promoveren. Daarnaast werd hij voor 5/10e leraar. Toen zijn aanstelling aan de universiteit in 1983 afliep, kreeg hij een volledige aanstelling aan zijn school. Daarna duurde het nog zes jaar voor hij zijn dissertatie afhad. Hij was er toen tien jaar mee bezig geweest.

Miltenburg was aanvankelijk evenmin een gepassioneerd docent. Toen hij in 1979 afstudeerde, zat hij al zes jaar in het onderwijs, maar ook hij vond de wetenschap veel leuker. Na zijn studie ging hij verder met onderzoek, maar niet met het idee dat daar persé een dissertatie uit moest rollen. Zijn eerste onderzoek liep dood en in 1981 stuitte hij op het uiteindelijke onderwerp van zijn dissertatie. Nadat hij een artikel over de geschiedenis van de medievistiek in een bundel voor zijn latere promotor had geschreven, besloot hij verder te gaan met dit onderwerp. Tien jaar later promoveerde hij.

Jan van Oudheusden had het meest van de stereotype leraar. Hij was docent uit overtuiging, had het altijd al willen worden, en stond al in 1974 full-time voor de klas. Niettemin ging bij hem na verloop van tijd een vaag gevoel van onbehagen knagen. Hij had het wetenschappelijk werk erg leuk

gevonden, had zijn doctoraalscriptie (over de Doorbraakbeweging in het bevrijde zuiden) gepubliceerd gekregen, en vond het in toenemende mate onbevredigend dat dat op 25-jarige leeftijd geschreven werk zijn hoofdwerk dreigde te worden. Naast zijn leraarsbaan wilde hij ook nog graag een keer speurend en schrijvend bezig zijn. In 1982 dook hij op het archief van Brabantia Nostra, niet met het idee daarop te promoveren, maar om weer eens het onderzoek te smaken en een artikel te publiceren. Twee jaar later had hij het archief doorgespit en viel hij stil. Pas in 1987 besloot hij er een dissertatie van te maken. Drie jaar daarna promoveerde hij.

Tweemaal tien en eenmaal vijf jaar arbeid: de promoverende leraren zijn de duurlopers van de wetenschap. Hun prestatie kenmerkt zich door een taaiheid en een volharding, waar ze zichzelf achteraf ook wel enigszins over verbazen.

Tijd

Wanneer werkten ze aan hun proefschrift? Van Oudheusden deed het tweemaal per week, met een verbazingwekkende consequentie. Hij vond die vaste tijdstippen prettig omdat hij dan geestelijk helemaal weg kon zijn van de school, ook al had hij het nog zo druk met correctie of lesvoorbereiding. Hij werkte op woensdagmiddag van

half twee tot half zes en week daar alleen bij rapportvergaderingen van af. Daarnaast werkte hij de zaterdagochtenden, pakte hij in de zomervakantie een week en in de vakanties tussendoor een paar dagen. Het laatste jaar had hij bovendien een dag in de week betaald verlof, met toestemming van Zoetermeer. Zijn rector had hem gewezen op een passage in het rechtspositiebesluit voor leraren, volgens hetwelk de aanstaande promovendus twee maanden betaald verlof kan krijgen. Die tijd smeerde hij zo uit over het hele jaar.

De daadwerkelijke toestemming daarvoor had overigens nog heel wat voeten in de aarde. *"Dat was een kwestie van de daartoe bevoegde ambtenaar bestoken met telefoontjes. In het begin wilde die er helemaal niet aan, want het zou een precedent scheppen als iemand van dit onbekende recht gebruik zou maken"*.

Van deze regel hebben zijn twee collega's dan ook nog nooit gehoord. Zij hebben heel wat minder consequent en afgebakend gewerkt. Miltenburg had wel een vaste studiemiddag voor zichzelf laten vrijhouden, maar noemt zich een onregelmatige werker. Hij werkte vooral 's nachts. Hij was dan meestal tot een uur of tien, elf bezig met school en werkte daarna tot twee uur voor zichzelf. Jarenlang leefde hij zo op vijf uur slaap per etmaal. De doorwaakte uren besteedde hij overigens niet alleen aan arbeid. *"Ik kom moeilijk op gang en heb zeker twee uur per dag lummeltijd nodig. Die besteed ik bijvoorbeeld aan muziek. Mijn ervaring is dat als ik die tijd niet neem zich dat tegen me keert. Je lijkt dan tijd voor je dissertatie te winnen, maar die verlies je weer doordat je snel blokkeert"*.

In de grote vakantie werkte hij doorgaans de eerste weken voor zichzelf door. Daarna nam hij de zojuist geschreven teksten mee naar de camping, om die daar in de laatste dagen te corrigeren.

Toen hij eenmaal conrector was, werd zijn vrijheid om voor zichzelf te werken veel groter, maar ook zijn neiging om met school bezig te zijn en zijn dissertatie uit te stellen nam toe. Het schoolwerk was nooit af en zijn collega's moesten hem soms naar huis sturen om zijn proefschrift niet te verwaarlozen. Hij kon zich moeilijk losrukken van zijn schoolwerk.

Schrijfangst? Hijzelf houdt het op schuldgevoel. *"Ik voelde met toch eigenlijk wel lichtelijk schuldig, hoewel ik denk dat het de school uiteindelijk heel weinig tijd heeft gekost"*.

Hage heeft verreweg de meeste tijd nodig gehad, maar werkte wel regelmatiger dan Miltenburg. Zijn 29 lessen waren in de

eerste vier dagen van de werkweek geconcentreerd. Dat leverde grote druk op. Iedere vrijdag begon hij moe aan zijn dissertatie en ook de zaterdag ging daar niet zelden aan op. De zondag hield hij vrij. De vakanties gingen ook voor een deel heen met onderzoek en schrijven. In de grote vakantie pakte hij vaak wel vier weken. Als hij dan weg ging, had hij moeite zich los te rukken van zijn onderwerp. Hij heeft nog wel eens in Frankrijk met zijn voeten in een beek zitten studeren.

De collega's

Hoe stond de school er eigenlijk tegenover?

De drie doctores zijn hierover zeer positief. Van Oudheusden had alle medewerking van zijn rector en kon zonder problemen een vaste vrije middag krijgen. De rector had ook het gevoel dat een promotie de school een zekere meerwaarde zou geven. Bij Hage gold hetzelfde. Hij heeft zelfs een tijdje deeltijdontslag kunnen nemen, met de garantie dat hij kon terugkeren.

En de collega's?

Hage en Van Oudheusden zitten op grote scholengemeenschappen met 1300 respectievelijk 1200 leerlingen. Ze gaan maar met enkelen van de vele leraren wat intensiever om. Bij deze collega's was een golfbeweging in de belangstelling waar te nemen. Van Oudheusden: "In het begin vragen ze vaak hoe het gaat. Maar naarmate het langer duurt neemt het vragen af en stellen ze zich bescheidener op. Als het eind in zicht komt, leeft de belangstelling weer op".

Hoe de collega's er precies tegenover stonden, kan hij moeilijk peilen. Erg negatief kan het volgens hem niet zijn omdat hij nooit geconfronteerd is met flauwe grappen of jaloezie over zijn roostervrije dag. Hage heeft met zijn vakgenoten nog wel serieuze gesprekken over zijn studie gevoerd en daarbij uiteenzettingen gegeven die ook voor hemzelf verhelderend waren. "Maar wat die grote schare collega's betreft: ik denk dat er heel wat bij zijn die niet beseffen wat voor moeite het is zo'n boek te maken". Ook Van Oudheusden denkt dat veel leraren daar geen notie van hebben. "Dat bleek toen ik de invitaties de deur uitdeed voor mijn promotiezitting. Een groot aantal wist echt niet wat dat inhield. Ze dachten dat ik een toespraak moest houden".

Velen betwijfelden de zin van het promoveren.

Hage: "Het gevoel overheerst dat het onderzoek belangrijk is voor jouzelf, omdat je graag studeert, maar niet voor het onderwijs".

Van Oudheusden: "Ik krijg heel vaak de vraag wat ik er mee ga doen, of ik bijvoorbeeld professor word. Het is heel moeilijk uit te leggen dat dat geen automatisme is en dat ik gewoon nog graag les geef. Ook verwonderlijk voor veel mensen is dat je er geen cent op vooruit gaat".

Miltenburgs ervaring is wat dat betreft toch wel anders. "Ik leef in een wereld waarin het schrijven van een dissertatie niet iets abject is. Het behoort tot een patroon dat voor academici niet abnormaal is en dat niet gezien wordt als belachelijk".

Vrouw en kind

Een bij velen levend idee is dat een promotie een ontwrichtend effect heeft op het persoonlijk leven in het algemeen en het gezinsleven in het bijzonder. Van Oudheusden verzekert dat dat bij hem niet zo was. Hij heeft er niets voor gelaten. Hij deed veel aan sport en bleef dat doen, onderhield met gemak zijn sociale contacten en deed zijn vrouw en twee zoontjes vrijwel niets tekort. Hij was woensdag onder het eten, na vier uur schrijven, hoogstens af en toe geestelijk afwezig. Sacherijnig is hij er nooit onder geweest. Zijn echtgenote steunde hem. Voordat hij eraan begon heeft zij hem gesuggereerd eens met een promotor te gaan praten. "Ze zei dat ze wel zag dat ik zoiets moest doen, omdat het er gewoon inzat bij mij".

(Zij heeft een parttime baan als lerares Nederlands en het meeste huishoudelijke werk kwam op haar neer.)

Dr. J.L.G. van Oudheusden

Brabantia Nostra

een gewestelijke beweging voor fierheid
en 'schoner' leven
1935 - 1951

STICHTING ZUIDELIJK HISTORISCH CONTACT
TILBURG - 1990

Naar de gesteldheid dier tyden

Middeleeuwen en mediëvistiek
in Nederland in de negentiende eeuw
Vier studies

A.P.J. MILTENBURG

Klein

nummer 5/91
pagina's 12 en 13

Adriaan Miltenburg en Jan van Oudheusden ... hoe meer je te doen hebt, hoe meer er uit je handen komt.

Ook Miltenburg gelooft niet dat hij zijn kinderen tekort gedaan heeft. Om sacherij-nig, moe en afwezig te zijn, hoeft je niet aan onderzoek te doen, meent hij. Overigens heeft hij de laatste vier jaar alleen ge-woond. Dat had wel zekere voordelen, om-dat hij daardoor volledig zijn eigen gang kon gaan. Aan de andere kant moest hij na zijn scheiding zijn huishouden helemaal al-leen verzorgen.

Al met al denkt hij dat de scheiding voor zijn dissertatie weinig uitmaakte. Hij vindt evenmin als Van Oudheusden dat hij veel voor zijn onderzoek hoefde te laten. *"Hoe meer je te doen hebt, hoe meer er uit je han-den komt. Mij valt altijd op dat dezelfde mensen die altijd klagen dat ze het zo druk hebben, avonden lang voor de televisie zit-ten"*.

De dissertatie lijkt nog het zwaarst ingegre-pen te hebben in het leven van Hage. Zijn echtgenote heeft hem altijd de ruimte ge-boden de tijd ervoor vrij te houden, maar makkelijk heeft hij het niet gehad. Zijn vrouw had een volledige baan, ze waren al-lebei de hele week laat thuis en als hij zich dan ook nog eens vrijdag en zaterdag op zijn studie wierp, was dat wel eens minder leuk. *"Ik kon het niet zo makkelijk van me afzetten. Als ik in Den Haag liep te winke-len, was ik er nog mee bezig"*.

Hage had voortdurend het gevoel dat hij onder druk stond. *"Wat mij betreft kan je gerust zeggen dat het een behoorlijke belas-ting was om een groot gedeelte van mijn*

vrije tijd over zo'n lange periode steeds te richten op hetzelfde doel. Ik heb gezweet en ik heb onrust gekend. Als ik eens iets anders deed, had ik nogal eens het gevoel dat ik die tijd eigenlijk beter had kunnen benutten. Ook bij het lesgeven had ik dan geen ont-spannen gevoel. Achteraf is het allemaal leuk en aardig, maar er zijn zeker momen-ten geweest dat ik in een dalletje zat".

Verslaving

Een echt dal is het echter nooit geworden. Aan stoppen heeft hij nooit gedacht. Daarvoor was hij te gemotiveerd en vond hij het te leuk. Het was in zekere zin ver-slavend.

Miltenburg beaamt dat. *"Je vindt het leuk en dus is het vanzelfsprekend dat je er veel tijd instopt. Dat doe je gewoon, er zijn na-tuurlijk wel spanningen, maar die heb je bij alles wat je doet"*. En uiteindelijk vielen die spanningen ook nog wel mee. Hage en Miltenburg hebben nooit het gevoel gehad dat ze het uiteindelijk niet zouden redden. Van Oudheusden wel. Toen zijn archiefon-derzoek in 1984 grotendeels voltooid was, ging zijn werk aan 'Brabantia Nostra' tijde-lijk op een laag pitje. Dat was echter niet het gevolg van walging en wanhoop, maar van prioriteitsstelling. Andere zaken eisten op dat moment meer aandacht. Slapeloze nachten heeft hij er niet van gehad. Al die jaren heeft hij van zijn dissertatie maar één keer wakker gelegen: of de invitaties voor

de promotiezitting wel op tijd de deur uit waren gegaan. Het werk zelf heeft hij altijd fluitend gedaan.

Dat kunnen zijn collega's hem niet nazeg-gen, maar ook zij hebben er niet wakker van gelegen. Miltenburg denkt dat hij ge-woon te laat naar bed ging om niet in slaap te kunnen komen.

Bij alledrie overheerste de lol in de weten-schap. Ze benadrukken dat ze geen andere motivatie hadden dan de inherente vreug-de van de wetenschapsbedrijving. Milten-burg ervoer het als luxe, Hage zag het zon-der meer als geestelijke verrijking. Van Oudheusden beschouwde het als een proe-ve van bekwaamheid voor zichzelf. *"Ik wilde mezelf bewijzen dat ik een voldragen wetenschappelijk werk kon afleveren. Het was intellectuele bevrediging: een eigen werkstuk creëren, zelf architect en meester zijn op je eigen terrein. Die voldoening heb ik mogen smaken. Daar heeft nooit bijgeze-ten dat het een springplank naar een weten-schappelijke carrière kon zijn. Daar ben ik gewoon te oud voor"*.

Miltenburg voelt datzelfde in sterke mate. *"Het klinkt hoogdravend, maar toch is het zo. Wat ik leuk vind is het bestrijden van onkunde. Op twee manieren: mondeling en schriftelijk. Mondeling doe ik het voor de klas, en schriftelijk doe ik het op een hoger niveau. De combinatie van die twee dingen vind ik echt heel leuk"*.

De combinatie van promoveren en doce-ren vinden ze alle drie erg natuurlijk. Hage had zich wel graag een tijdje helemaal op zijn dissertatie gericht. *"Je legt zondag-avond je pen neer, je zou zo verder kunnen gaan, maar maandag moet je weer naar school. Als je dan een week verder bent moet je weer helemaal op stoom komen"*.

Van Oudheusden heeft zelfs dat gevoel van onbehagen nooit gekend. Als hij helemaal uit het onderwijs was geweest, dan was hij zich geïsoleerd gaan voelen, zo gelooft hij. *"Ik vond het heel plezierig om na zo'n don-derdag die ik het laatste jaar vrij had weer op school te komen, mijn postvakje te legen, met de collega's te kletsen en weer les te ge-ven"*.

Het schoolwerk

Geen van drieën heeft het gevoel dat hun lessen eronder geleden hebben. Integen-deel, volgens hen heeft het hun onderwijs beter gemaakt. Van Oudheusden meent dat zijn onderzoek en onderwijs elkaar we-derzijds bevruucht hebben. *"Mijn lessen wonnen aan diepgang. Ik had voor mijn proefschrift een stapel boeken gelezen, op*

een breed terrein, en kon dus nogal eens uit de literatuur spuien. Aan de andere kant: het feit dat ik les gaf, kwam me goed te pas bij het schrijven. Je staat als leraar iedere dag voor de uitdaging om ingewikkelde zaken op een simpele manier duidelijk te maken. Ik vond het ook een uitdaging om een leesbaar proefschrift te schrijven. Wat dat betreft heb ik veel profijt gehad van mijn leeraarschap”.

Hage heeft minder het gevoel gehad dat hij zijn kennis in de lessen kon gebruiken. Zijn gebied, de middeleeuwen, heeft een ondergeschoven plaatsje in het curriculum. Miltenburg had daar minder last van. Hij vormde een eenmanssectie en kon dus les

geven zoals hij wilde. Hij was natuurlijk gebonden aan de eindexamenonderwerpen, maar wist zich verder volkomen vrij. Aan eigentijdse geschiedenis besteedde hij weinig aandacht, het accent legde hij sterk op de 19de eeuw. Daarvoor was zijn studieterein een ‘Fundgrube’. *“Het kwam voor dat ik uit het archief kwam en aan mijn lessen niets meer voor hoefde te bereiden, omdat ik schitterende stukken gevonden had. Ik heb bijvoorbeeld tachtig jaargangen van De Gids doorgewerkt. Daarin stonden rond 1848 prachtige passages over de Nederlandse onafhankelijkheid. Dat blad gaf een kaleidoscopisch beeld van Nederland in de 19de eeuw”.*

Van Oudheusdens materiaal gaf dat kalei-

Lokale geschiedenis kent echte liefhebbers

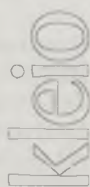
Kees v.d. Wiel

De afgelopen tien, vijftien jaar zijn er tientallen, zo niet honderden lokale of regionale historische verenigingen ontstaan of uit een sluimerend bestaan ontwaakt.

Geschiedkundige werken over ideologische wereldbeelden verkopen nauwelijks meer, maar populaire plaatsgebonden uitgaven als ‘Ach Lieve Tijd’ en ‘Als de Dag van Gisteren’ zijn een commercieel succes. Vragen als ‘Wie was je opa’s opa?’ (zie de bekroonde tv-serie), ‘Wie woonde vroeger in deze straat?’ of ‘Wat was dit eigenlijk voor een dorp waar deze nieuwbouwwijk tegenaan is geplakt?’ zijn kennelijk voor veel mensen zo weinig vanzelfsprekend geworden, dat ze mateloos boeien.

In dat kader was het plan van de Culturele Raden van de provincies Noord- en Zuid-Holland om hun 150-jarige splitsing te herdenken met een gezamenlijke prijsvraag voor historische verenigingen een schot in de roos.

Drs. K.v. d. Wiel is historicus en free-lance werkzaam als journalist.

nummer 5/91
pagina's 14 en 15

Beschrijf het dagelijks leven in je stad, dorp of regio anno 1840, was de opgave. De opzet was speciaal bedoeld om de historische verenigingen te stimuleren en ze rond een gezamenlijk thema met elkaar in contact te brengen. Die opzet is bij uitstek een succes gebleken. 37 verenigingen tekenden op de uitdaging in. De deelnemers - zowel werkgroepen als individuele vertegenwoordigers

van verenigingen - kregen een lijst met mogelijke onderwerpen en bronnen. De archiefdiensten in de provincie van rijk, streek en gemeenten werden opgewekt de amateur-onderzoekers met raad en daad ter zijde te staan.

De ingezonden werkstukken hadden betrekking op 53 van de 386 Hollandse gemeenten uit 1840. Op een enkele uitzondering na (Haarlem, Enkhuizen) allemaal plattelandsgemeenten. Kennelijk werden de stedelijke historische clubs die doorgaans al van veel oudere datum zijn, minder door het virus aangestoken.

Niet alleen in kwantitatief, maar ook in kwalitatief opzicht overtroffen de inzendingen alle verwachtingen.

Vele zouden zich ruimschoots kunnen meten met de proeven van bekwaamheid van een aanstaand doctorandus. Ze boden niet alleen een grote variatie aan bronnenmateriaal, met oog voor vele curieuze details, maar verraadden ook dat de auteurs heel wat methodiek van bronnenbewerking van toonaangevende voorbeeldstudies in de lokale en regionale geschiedenis hadden afgekeken. Bovendien hadden de meeste inzenders zich veel moeite getroost om het resultaat aantrekkelijk leesbaar te presenteren.

doscopische beeld van de 20e eeuw. In zijn archiefstukken waarden de tijdgeest van de jaren dertig, veertig en vijftig, de verzui-ling, het rijke roomse leven, de sfeer van bezetting en bevrijding rond. "Die inte-greer ik al jarenlang in mijn lessen".

Toch was het vinden van materiaal niet het belangrijkste voordeel. Dat was de geestes-houding waartoe het onderzoek stimuleer-de. Miltenburg: "Je studeert en bent daar-om met je vak bezig op een andere manier en dat maakt het geven van het vak veel leu-ker. Als je wilt is lesvoorbereiding weinig anders dan het openslaan van een encyclo-pedie en een handboek en het vinden van wat passende teksten. Doordat je onderzoek

doet, word je gedwongen na te denken over je vak en over verschijnselen die zich in de geschiedenis voordoen".

Die ervaring heeft ook Hage. "Als je zo in-tensief met onderzoek bezig bent, dan is dat stimulerend voor je vak als geheel. Je krijgt bevologenheid voor de geschiedenis. Die be-vlogenheid kun je ook kanaliseren in je on-derwijs. Je kan enthousiasme overbrengen". Miltenburg: "Als er geklaagd wordt over de kwaliteit van het onderwijs moet het naar mijn smaak niet alleen, en ook niet in de eerste plaats, gaan over de didactiek, maar over de inhoud. Als ik het heb over het be-heersen van mijn vak, dan bedoel ik ge-schiedenis en niet didactiek. Het onderzoek dat je doet, geeft je onderwijs diepgang".

Hage: "Sommigen draaien die volgorde om, maar ik beschouw mijzelf als iemand die in de eerste plaats historicus is, en daarnaast ook lesgeeft".

Van Oudheusden: "De combinatie van les-geven en promoveren is ideaal. Is het niet zo dat je beide bent gaan doen, omdat je in de eerste plaats van je vak houdt? Als je dat niet zou hebben, zou geen van beide de moeite waard zijn. Het onderzoek heeft mijn plezier in het lesgeven enorm ver-groot".

Het project werd 17 november vorig jaar afgesloten met een dag over amateurge-schiedbeoefening, die door 250 mensen be-zocht werd. De inzendingen over Wognum en de Binnenvaart werden daar bekroond, maar, wat mij betreft, hadden het evengoed een handvol andere kunnen zijn. De win-nende bijdragen werden gepubliceerd in een boek, waarin daarnaast de overige 35 inzendingen zijn samengevat in een verhaal dat een algemeen beeld van een Hollands dorp anno 1840 probeert te schetsen.

Leuke bronnen

Tot de meeste verrassende, vaak geciteer-de, bronnen behoorden de verslagen van de toenmalige schoolopziensers. Dat geldt zo-wel voor de rapporten van de districts-schoolopziensers, als voor de verslagen van de algemeen onderwijs-inspecteur mr. H. Wijnbeek die in de periode 1832 tot 1839 een tournee langs vijfduizend scholen maakte. (Zijn rapporten over het onderwijs in de provincies Noord- en Zuid-Holland zijn ook in druk uitgegeven, in de serie Zuid-Hollandse Studien deel XI.) In enkele trefzekere zinnen weet hij elk dorp weer de bekrompenheid van het schoollokaal te schetsen (soms in een afgescheiden deel van de kerk); de gebrekkigheid van het meubilair; de kwiekheid van de hoogbe-jaarde onderwijzer die met niet aflatende ij-ver en toewijding een kleine honderd kin-deren in bedwang weet te houden, terwijl hij ook als koster, barbier en brugwachter zijn besognes heeft; de zegeningen van het moderne klassikale onderwijs dat nog niet overal is doorgedrongen; de afkeurens-waardige leestoon of de opmerkelijke zang-prestaties. Zij vinden in latere tijd (na 1865)

De klas

Zes en zeventig leerlingen telde de dorps-school in Limmen in 1840. Ze zaten in een lokaal van 8 bij 4,8 ellen (meter) en een hoogte van 2,35 el, dus de ruimte van een hedendaagse huiskamer (met zeer laag plafond). Voor de klas stond een energie-ke onderwijzer van 74 jaar, die orde hield met knuppel en houten hamer.

'De bejaarde man is nog vol eerezucht en beschaamt menigen jongeren in zijn wijs van schoolhouden', was het oordeel van districts-schoolopziener Van Leeuwen. 'De kinderen hangen aan 's mans lippen en aan alles blijkt den diepe eerbied die zij voor den grijsaard voelen.' Het schoolver-trek vond de opziener tamelijk goed on-derhouden 'doch te klein voor het getal der leerlingen.' Het zou echter nog vijf jaar

rapporteren kosten voordat het schoollo-kaal eindelijk met een paar meter verlengd werd. Toen stond dezelfde grijsaard nog steeds voor de klas.

'De voorwerpen in de school voorhanden bestonden', volgens Van Leeuwen, 'uit 15 lessenaars met banken, de leesmachine, twee borden, eene kast tot berging van de schoolbehoeften en een stel maten en ge-wichten'. Het onderwijs was ordelijk, de kinderen zaten goed stil. 'De kinderen le-zen en schrijven goed, twee rekenden in den regel van drieën en anderen gaven mij een proefje van hun bekendheid met het metrieke stelsel van maten en gewichten. Toch is het jammer dat de kinderen der landslieden te vroeg van school genomen worden, daardoor verloopt bij hen 't geen zij geleerd hebben.'

De communicatie met historici die het vak om den brode beoefenen, verloopt dan ook doorgaans moeizaam. Een proeve daarvan gaf op het symposium prof. dr. P. Kooij, hoogleraar sociaal-economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, specialist in de academische regionale en lokale geschiedenis. Hij hield voor deze gelegenheid een vriendelijk professoraal gastcollege over de ontwikkeling van allerlei scholen in de regionale geschiedschrijving uit Engeland, Frankrijk, Duitsland, en Wageningen. Dat sloot in ieder geval totaal niet aan op wat de 250 aanwezigen voor problematiek in hun hoofd hadden. Tenslotte kwam hij, als toegift, met een lijstje van nuttige bezigheden waarmee de amateurs de wetenschap van dienst zouden kunnen zijn: het zeer arbeidsintensieve verzamelen van eindeloze reeksen lonen en prijzen en genealogische data voor netwerkanalyses. Daaruit kunnen dan mogelijk de tabelletjes worden samengesteld voor een proefschrift, waarvan de auteur hoopt dat de wereldschokkende thesen toch vooral de onbenulligheid van zijn lokaal onderzoeksgebied zoveel mogelijk zullen maskeren.

Wat dat betreft kunnen de historici vermoedelijk nog wel wat leren van de archeologen. In die wereld zijn de amateurs en professionals al veel sterker tot elkaar veroordeeld, en hebben daarom ook meer respect voor elkaars bevlogenheid.

Bij de geschiedschrijving in academische kring zijn de methode en technieken vaak zozeer tot doel verheven dat het markante er nauwelijks meer toe doet. Weinig historisch geïnteresseerde filiaalchefs of gepensioneerde onderwijzeressen zullen de vruchten daarvan met rode oortjes lezen.

Is er op het werk van historische verenigingen dan niets aan te merken? Is elke amateur een natuurtalent? Dat niet.

Hun belangstelling voor het herkenbare, het aansprekende hebben zij op de wetenschapper voor, wat zij vaak missen is een ruimere context om de gevonden informatie te wegen en te plaatsen.

Het kijken over de grenzen van het dorp heen, de relaties met de dichtstbijzijnde stad, met de naburige dorpen, kwam vaak weinig uit de verf.

Wezenlijk voor een goed begrip van een samenleving in het verleden is het vergelijken, niet alleen het simpele toen met nu, maar ook een vergelijking met andere tijden, andere plaatsen, andere streken, andere sociale klassen.

En dat vereist meer kennis en informatie dan uit een toevallige bron te halen is.

Ook voor de bruikbaarheid van historisch materiaal in het onderwijs is het een pro-

bleem in hoeverre een bepaald voorbeeld exemplarisch is, of een curiosum, en hoe dat met andere informatie te confronteren. Bovendien bestaat bij amateurs wel eens de verleiding om alles wat door een klerk ooit is op-, of overgeschreven al te snel voor de hele waarheid aan te zien, zonder zich voldoende af te vragen wat die klerk door zijn bril kon of wilde zien. Vooral bij getallen is het geloof in de geschreven cijfers vrijwel onbegrensd.

Ondersteuning

Daarom is het een belangrijke stap dat de provincie Noord-Holland als uitvloeisel van dit geslaagde project besloten heeft om op korte termijn over te gaan tot de aanstelling van een provinciaal historicus. Wat

een provinciaal historicus kan betekenen voor de lokale en regionale geschiedbeoefening, legde op het symposium mevr. drs. A. van der Veen uit, tot voor kort provinciaal historicus van Noord-Brabant. Brabant is met Drente de enige provincie die tot nu toe zo'n functionaris heeft.

Als provinciaal historicus organiseert zij cursussen, zowel voor beginners als voor gevorderden over onderwerpen als: Oud Schrift, methoden van historisch onderzoek (literatuuronderzoek, archiefonderzoek, kartografisch onderzoek, oral history), bronanalyse en leesbaar schrijven. Haar taak is verder onderlinge contacten te stimuleren, studiedagen, lezingen en excursies te beleggen, een databank voor literatuur bij te houden en contacten te bevorderen met professionele historici. Ook is zij behulpzaam bij het organiseren van reizen-

Een tochtje

Cornelis Hartog, een hereboer uit de Beemster, doet in zijn dagboek op 18 april 1844 verslag van een reis door Zuid-Holland:

Hij vertrekt 's ochtends om half zeven van huis, samen met zijn zwager. In Purmerend nemen ze de schuit van zeven uur naar Amsterdam en gaan daar op familiebezoek. Kwart over twaalf nemen ze de trein naar Den Haag, waar ze kwart voor twee arriveren. Daar stappen ze over in de diligence, die hen naar Overschie brengt. Om half vier komen ze daar bij hun vriend Rodenburg aan, waar ze de boerderij bekijken en wat zaken afhandelen.

De volgende morgen rijden ze om half vier met de sjees van Rodenburg naar Puttershoek. Ze stallen de paarden en betreden twee uur later de drukte van de koemarkt. Hun plan om enige ossen aan te schaffen laten ze varen, in verband met de hoge prijzen. Onverrichterzake rijden ze naar de familie Rodenburg terug en kunnen nog net de diligence van twee uur halen, die aansluiting op de trein van kwart voor vier uit Den Haag. In Amsterdam zijn ze net te laat voor de schuit over het IJ. Met een bootje laten ze zich naar het Tolhuis brengen en wandelen naar Buiksloot. Kastelein Freek vraagt daar veel te veel voor een rijtuig en daarom rijden ze een eind mee met een boer op de wagen, die hen tenslotte wel voor drie gulden naar Purmerend wil brengen. Vandaar lopen zij naar

huis. Om half tien komen zij op de boerderij van Hartog aan; zijn zwager krijgt daar een paard mee. Hartog constateert tenslotte trots: 'dat ik in het geheel 39 uur van huis was geweest'.

Een paar jaar eerder deed hij verslag van een avontuurlijk reisje naar het eiland Wieringen waar hij in mei zestien koeien ging ophalen die hij eerder, met Pasen, op het eiland had gekocht.

De tocht ging per rijtuig via Avenhorn naar Medemblik. Daar huurde hij een boot waarmee hij om elf uur 's avonds op het eiland arriveerde. De volgende morgen waren de koeien al om zes uur aan boord, maar een aanzwellende storm maakte het onmogelijk die dag te vertrekken. De dag daarop begonnen ze wel aan de terugreis, maar 's avonds moesten zij onder Schel-linkhout wegens slecht weer voor anker gaan. Toen zij eindelijk Schardam arriveerden, ging een van de koeien er vandoor en zakte weg in de buitendijkse modder. Het kostte meer dan een uur om haar er uit te trekken. Daarna moesten de koeien nog naar huis gedreven worden.

de tentoonstellingen en het samenstellen van lesbrieven.

Zeer succesvol was het project 'Zij telt voor twee: vrouwenarbeid in Noord Brabant 1889-1940'. Het onderwerp trok veel vrouwen die vroeger op school een hekel hadden aan geschiedenis. Twee jaar lang hebben zij intensief archiefonderzoek gedaan en vrouwen geïnterviewd. Uit dit project is naast een lesbrieven ook een videoband en een tentoonstelling en een leuk boekje voortgekomen.

Een dergelijke ondersteuning geeft de lokale geschiedbeoefening een heel andere dimensie: de kwaliteit wordt verbeterd en de resultaten krijgen een veel bredere verspreiding, misschien ook naar het onderwys.

Tenslotte

In 1982 werd de Historische Kring Blaricum opgericht. Er gaven zich toen 42 mensen op als lid, inmiddels telt de vereniging ruim 350 leden. Zo'n tien procent daarvan behoort tot de harde kern die zich bezighoudt met het opzetten van tentoonstellingen, het organiseren van wandelingen en excursies, inventariseren en fotograferen van oude voorwerpen en klederdrachten en het uitgeven van een blad en het doen van lokaal historisch onderzoek. Het is een voorbeeld uit vele.

'De meeste leden van de werkgroep 1840 van de Historische Kring Blaricum hadden bij het begin van dit project nog nauwelijks onderzoek gedaan in archieven. Wel was

een enkeling, op zoek naar zijn of haar voorouders, wel eens in archieven beland. Maar waar zich gegevens over Blaricum bevonden was niet bekend. Geen van de leden had een cursus historisch onderzoek gevolgd. Niet dat daar geen belangstelling voor bestond, maar deze cursussen werden in de regio Gooi- en Eemland zelden gegeven', aldus drs. Maria Boersen, coördinator van het project Blaricum rond 1840 op 17 november.

De leden van de werkgroep hadden echter van het verzamelen en ordenen van gegevens zo de smaak te pakken gekregen, dat zij van geen ophouden willen weten en na het project zeker doorgaan met onderzoek naar het dagelijks leven in Blaricum.

Het boek *Holland rond 1840, Aspecten van het dagelijks leven op het Hollandse platteland* is te bestellen bij de Culturele Raad Noord-Holland. Prijs 17,50. Het bevat de winnende bijdragen van Binnenwaard en Wognum en een samenvattend beeld gebaseerd op de overige 35 inzendingen door de schrijver van bovenstaand artikel.

Alle oorspronkelijke inzendingen zijn te raadplegen op de Rijksarchieven van Noord- en Zuid-Holland.

Veen, A. van der, *Zij telt voor twee, vrouwenarbeid in Noord Brabant 1889-1940*, Zutphen 1990.

Klaas Raat, burgemeester van Wagnum 1817-1834 en zijn vrouw Cornelijse Veul.

kleio

Het Britse motief in de Nederlandse Europese politiek

Bernard Bouwman

In een interview met Mr. Joseph Luns - Nederlands Minister van Buitenlandse Zaken van 1952 tot 1971 - met de auteur van dit artikel vermeldde deze dat toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de Europese Gemeenschappen de grootste politieke vreugde van zijn leven is geweest. Niet alleen na WO II, maar al eeuwen ervoor was een zekere 'maritieme gerichtheid' een van de opvallende kenmerken van de Nederlandse buitenlandse politiek. In dit artikel wordt ingegaan op de achtergronden van deze lange-termijn politiek en de rol van Nederland bij het feitelijk verloop van de geschiedenis van de Europese eenwording na 1945.

Bernard Bouwman studeerde Geschiedenis, Filosofie en Internationale Betrekkingen aan de universiteiten van Utrecht, Parijs en Washington DC. Momenteel prepareert hij - als bursaal van het Britse Foreign Office - een proefschrift aan de universiteit van Oxford. Onderstaand artikel is een bewerking van een lezing die hij in februari 1991 aan Brunel University (London) hield.

Op gezette tijden heffen Amerikaanse en Britse politici het glas op de zogenaamde 'special relationship' die er tussen beide landen bestaat. Misschien dat Britse en Nederlandse politici dat ook eens zouden moeten doen: vanaf het begin van de Europese samenwerking heeft Nederland meer

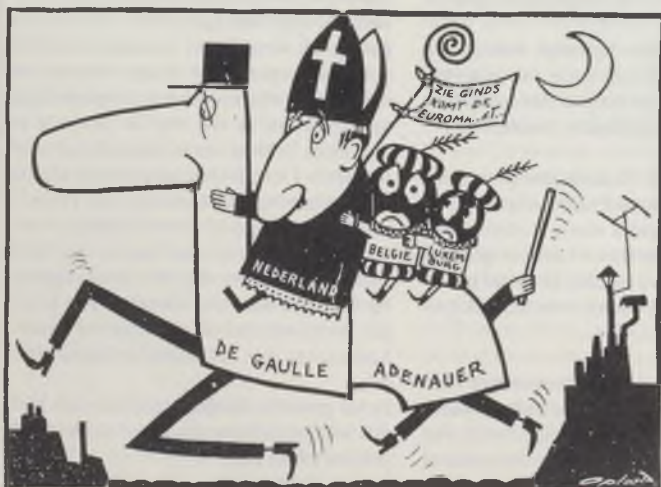
dan enig ander land ernaar gestreefd het Verenigd Koninkrijk bij de Europese eenwording te betrekken. Waarom was het zo belangrijk voor Nederland om het Verenigd Koninkrijk bij de Europese eenwording te betrekken? In hoeverre heeft Britse deelname aan de Europese Ge-

meenschappen gunstig voor Nederland uitgepakt? Deze vraag zal ik in twee artikelen trachten te beantwoorden. Eerst zal ik aandacht schenken aan de periode voor 1973. In een volgend artikel zal ik de gebeurtenissen na 1973 bespreken en evalueren.

Eenwording zonder het Verenigd Koninkrijk?

Het lijkt me dat zeker bij het begin van de Europese samenwerking psychologische factoren een belangrijke rol hebben gespeeld. Het mag bijvoorbeeld niet vergeten worden dat de onderhandelingen voor de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal in 1950 begonnen, dat wil zeggen vijf jaar na het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog, een oorlog waarin het Verenigd Koninkrijk overleefd was gebleven terwijl de andere landen van West-Europa onder de nazi-laars waren verpletterd.

Ik denk dat het moeilijk is het belang van deze factor te onderschatten. Het Verenigd Koninkrijk was na de Tweede Wereldoorlog de natuurlijke leider van West-Europa en het leek onzinnig om de onderneming van Europese Integratie te starten zonder dat land daarbij te betrekken. Zelfs in officiële correspondentie vindt men deze factor in expliciete termen terug. Toen de onderhandelingen voor de EGKS zonder het Verenigd Koninkrijk van start gingen en het even leek alsof Frankrijk de Europese Integratie wilde gebruiken om het natuurlijke leiderschap van Engeland in Europa over te nemen, schreef de Nederlandse ambassadeur te Parijs aan het Departement van Buitenlandse Zaken in Den Haag: 'Deze neiging hier te lande (dat wil zeggen Frankrijk-BB), om de toekomst van Europa uitsluitend binnen de grenzen van het vasteland te zien, spreekt bijvoorbeeld uit een caricatuur welke in een der Parijse bladen verscheen en waarop een machtig zeeschip "Europese Samenwerking", door een klein roeiboortje, waarin gezeten John Bull en geheten "Insularisme", wordt verlaten. Wel verre is de herinnering

De Volkskrant, 22 november 1958.
(Uit de 'De Leidraad', de reader voor het CSE 'Europa' 1992 en 1993)

aan tien jaar geleden, toen met minstens evenveel recht een prent had kunnen worden getekend waarop de Britse stuurman van het schip Europa, ondanks het heersende noodweer, bleef doorvaren, doch het Franse contingent der bemanning in een kleine sloep naar de wal terugkeerde!"

Deze overtuiging sloot naadloos aan bij de zogenaamde 'Atlantische traditie' van de Nederlandse buitenlandse politiek. Deze 'maritieme gerichtheid' (de meest poëtische karakteristieken zijn bedacht om deze oriëntatie van de Nederlandse buitenlandse politiek te duiden) hield grofweg in dat honderden jaren geschiedenis hadden bezwezen, dat het heil uit het westen kwam en niet uit het oosten of het zuiden.

Het Verenigd Koninkrijk hield zich net als Nederland aan de maxime dat het aardse slijk geenszins te verwaarlozen is en dat commercieel gewin in principe een belangrijke prioriteit van de buitenlandse politiek behoort te zijn.

Daarnaast had het Verenigd Koninkrijk het al eeuwen als een vorm van eigenbelang gezien om de territoriale integriteit van het kleine Nederland te beschermen.

Dat alles sprak de Nederlandse geest meer aan dan het Duits en Franse erfgoed - een traditie waarin - aldus menig Nederlander - irrationele heerszucht en veroveringsdrang altijd een hoofdrol hadden gespeeld en dat bij voorkeur ten nadele van het rijke en kwetsbare Nederland.

Politieke wetenschappers breken zich vaak het hoofd over de vraag hoe zulke psychologische factoren - het gestolde residu van honderden jaren geschiedbeleving, om het ietwat gechargeerd te stellen - in een theoretisch kader ingepast kunnen worden. Soms wordt dan getracht noties als het

'nationaal belang' - traditioneel de hoeksteen van theorieën in de leer der Internationale Betrekkingen - op zo'n manier te herdefiniëren, dat de notie een minder 'objectief' karakter krijgt en meer de nadruk wordt gelegd op de manier waarop beleidsmakers het nationaal belang 'waarnemen' en 'interpreteren'.

De historicus hoeft zich gelukkig over zulke gewichtige theoretische vragen niet het hoofd te breken en hij kan volstaan met het aangegeven van enkele saillante voorbeelden. Het verhaal gaat - om een zo'n voorbeeld te vermelden - dat een topambtenaar van Buitenlandse Zaken zo anti-Frans was, dat hij uit principe weigerde om *Le Monde* te lezen. En hoewel de 'Atlantius' Luns in zijn 'onofficiële' memoires vermeldt een zeer hoge pet op te hebben van de Franse beschaving en cultuur, meent men toch ook bij hem een aversie ten opzichte van het 'Continent' waar te nemen.

Overigens is het niet uitgesloten dat aan de basis van deze psychologische factor een koele berekening van macht schuil gaat. Voor een klein land als Nederland is het immers zinvol om economische zaken en militair-strategische zaken van elkaar te scheiden. Door qua militaire zaken afhankelijk te zijn van de 'maritieme' bondgenoten als Engeland en - na de Tweede Wereldoorlog - vooral Amerika, had het kleine Nederland in economische onderhandelingen met Frankrijk en Duitsland meer speelruimte: Frankrijk en Duitsland konden niet aan militaire aangelegenheden appelleren om de economische onderhandelingen naar hun hand te zetten.

Moderne theoretici in het veld der Internationale Betrekkingen hebben het in dit verband over 'linkage politics'. Ze doelen dan op het verschijnsel dat staten vaak onderhandelingen over zaken waarin ze machteloos zijn trachten te koppelen aan zaken waarin ze wel wat in de melk te brokkelen hebben om zo meer uit het vuur te slepen. Oostbloklanden plachten mooie voorbeelden van dit alles te geven. Hoewel in principe uitreisvisa en economische hulp weinig met elkaar te maken hebben, trachtten de voormalige Oostblokregimes bijvoorbeeld wel zo'n 'linkage' aan te brengen om zo meer uit de economische onderhandelingen met het Westen te kunnen slepen.

In het geval van Nederland hebben we hier dus een interessant geval van 'de-linkage politics' bij de kop.

Gemeenschappelijk: protestantisme en democratie

Interessant genoeg speelden geloofszaken bij dit alles ook een rol.

Ook vanuit dit oogpunt vonden veel Nederlanders zich dicht bij de Engelsen staan dan bij de 'Continentalen'. Het Verenigd Koninkrijk was een protestantse macht die na de oorlog weliswaar voorzichtig trachtte te flirten met het socialisme, maar die toch doorkneed was in eeuwen van protestantse geloofsbeleving. In de vijf partnerlanden van Nederland in de Europese Gemeenschappen speelde het Roomse geloof de eerste viool en was het protestantisme in een minderheidspositie.

Het is zeker een feit dat de angst voor een 'Vaticaanse' Europa voor veel Nederlanders een reële was. Niemand minder dan Minister-president Drees was er door getroffen. Toen de dochter van de Italiaanse president aan Drees haar blijdschap toonde over het feit dat het nieuwe Europa een katholiek Europa zou zijn, was Drees daardoor buitengemeen gekwetst. Volgens de overlevering heeft dit hem ertoe gebracht om bij de kabinetsformatie van 1952 erop te staan dat er twee ministers van Buitenlandse Zaken zouden komen, een katholieke en een niet-katholieke, waarbij de niet-katholieke de kwestie der Europese Integratie in zijn portefeuille zou hebben. Gnuivend voegen de meeste schrijvers daaraan toe dat Drees zich daar een kat in de zak heeft gekocht - de niet-katholiek Beyen zou een beslissende bijdrage leveren aan de 'Continentalen' samenwerking en tot overmaat van ramp werd hij op het einde van zijn leven nog katholiek ook.

Wellicht dat het zinvol is hier wederom een 'theoretische' opmerking te maken. Bedrijvers van de Leer der Internationale Betrekkingen zijn het vaak oneens met elkaar waar de ultieme rationale van het internationale gedrag van staten gesitueerd dient te worden, in de internationale omgeving waarin een staat functioneert of in de binnenlandse politieke situatie van een staat. Het lijkt me dat de angst voor een Vaticaanse Europa zonder een diepgaand inzicht in de Nederlandse verzuilingsmaatschappij niet begrepen kan worden. In dit geval zou de pendule dus uitslaan naar de 'inside-out' verklaring en niet naar de 'outside-in' verklaring.

Een laatste psychologisch element moet nog voor het voetlicht gehaald worden, en dat is het respect van veel Nederlanders voor de Nederlandse - en Engelse! - democratie.

Vergeleken met het lichtende Nederlandse

en Engelandse voorbeeld waren landen als Frankrijk en Duitsland toch niet echt je dat. Duitsland was - na verlost te zijn van een autocratische keizer - in naam een democratie geworden, maar dan wel eentje waarin - om het cynisch te stellen - directe participatie in het politieke proces (in de vorm van straatgevechten en politieke moorden) alleszins gebruikelijk was. Uiteindelijk viel Duitsland natuurlijk ten prooi aan het schrikbewind van Hitler. Frankrijk had vanuit democratisch oogpunt ook flink wat steken laten vallen. Tijdens de oorlog had de autocratische Pétain de scepter gezwaaid in Vichy, en na de oorlog had Frankrijk een sterke communistische en gaullistische partij. Terwijl eerstgenoemde de democratie als een vorm van klasseheerschappij zag, was laatstgenoemde zo in de ban van een individu dat het voor menig nuchtere Nederlandse geest toch ook niet echt gezond was.

De praktijk: economische belangen

Ik heb hier de nadruk gelegd op sociaal-psychologische factoren, wellicht als reactie op de moderne geschiedschrijving van de Europese Integratie. Vaak immers heeft de moderne geschiedschrijving geconstateerd - op basis van archiefmateriaal dat vaak pas enkele jaren toegankelijk is - dat staten wel vaak hoog van de toren bliezen over hun idealen betreffende Europese Integratie, maar zich in de empirische realiteit vaak door economisch korte-termijn gewin lieten leiden. 'Money makes the world go round', zo concluderen deze historici vaak ietwat cynisch.

Overigens wordt dit cynisme niet altijd gedeeld door beoefenaars van de politieke wetenschap. Laatstgenoemden construeren vaak uitgebreide modellen die trachten te verklaren hoe beslissingen worden genomen. Meestal wordt dan geconcludeerd dat bij beslisprocessen economische overwegingen weliswaar een rol spelen, maar niet noodzakelijkerwijze een overheersende.

Hoe dit ook zij: Nederland had naast psychologische ook sterke economische overwegingen om het Verenigd Koninkrijk bij de Europese Integratie te betrekken. Nederland heeft een open economie die sterk afhankelijk is van importen en exporten en daardoor traditioneel gezien lage tariefbarrières heeft gekend. Vrijhandel in een zo'n uitgebreide zone als mogelijk, is traditioneel gezien het credo van de Nederlandse economische politiek geweest. Landen als Frankrijk en Italië zijn van oudsher 'pro-

tectionistisch'. Nederland heeft daarom vanaf het begin af aan de angst gehad, dat de nieuwe Europese Gemeenschap een 'fort Europa' - om de contemporaine term te gebruiken - zou worden.

Zeker aan het begin van de jaren vijftig had het Verenigd Koninkrijk nog hoge idealen betreffende de toekomst van Engeland's band met de Commonwealth. Als Engeland daarom de Gemeenschap binnengehaald zou worden, dan zou dat vrijwel automatisch het 'open' karakter van de nieuwe Gemeenschap garanderen. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat - toen de EEG gevormd was en het Verenigd Koninkrijk de boot had gemist - Nederland een enthousiast voorstander was van de Britse plannen voor een Europese vrijhandelszone.

Engelse belangen

Hier ontmoeten we een paradox. Tot nu toe is aangegeven, waarom het zo belangrijk was voor Nederland om het Verenigd Koninkrijk bij de Europese Integratie te betrekken. Als we naar het feitelijke ge-

schiedverloop kijken, dan zien we dat Nederland al in 1950 de eerste stappen zette op weg naar een supranationaal samenwerkingsverband, terwijl het Verenigd Koninkrijk pas in 1972 lid werd van de Europese Gemeenschap. Hoe komt het dat Nederland het zolang zonder het geliefde Engeland heeft moeten stellen? En hoe kwam het dat Europese samenwerkingsverbanden als de EGKS, de EEG en Euratom voor Nederland acceptabel waren ondanks de afwezigheid van het Verenigd Koninkrijk?

Op 19 maart 1951 paraferen de delegatieleiders het plan tot oprichting van de EGKS. Links tekent de Westduitser Hallstein, rechts de Fransman Monnet.

Ten dele lag dat natuurlijk aan het Verenigd Koninkrijk zelf. Lange tijd immers verkondigde het Verenigd Koninkrijk met enige *dédain* dat lidmaatschap van de Europese Gemeenschap niet strookte met de zogenaamde 'global responsibilities' van het land.

Befaamd in deze context is het zogenaamde 'three circles concept' dat na de Tweede Wereldoorlog in Engeland zeer populair was. Volgens deze opvatting maakte het Verenigd Koninkrijk economisch en politiek gezien deel uit van drie cirkels: de Commonwealth (de eerste cirkel), de Verenigde Staten (de tweede cirkel) en tenslotte Europa. Lidmaatschap van de Europese Gemeenschappen (denk aan de transfer van soevereiniteit verbonden aan het lidmaatschap van de EG!) zou resulteren in te veel nadruk op de derde cirkel, dit potentieel ten detrimente van de twee andere.

Het duurde tot aan het begin van de jaren zestig voordat het Verenigd Koninkrijk er toe kon besluiten een officiële aanvraag tot lidmaatschap in te dienen. Ongelukkigerwijze was toen het tij voor

lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk veranderd. In 1958 was De Gaulle in Frankrijk aan de macht gekomen. De Gaulle wantrouwde - om het ietwat gechargeerd te stellen - het Angel-Saksische deel der mensheid en wilde de Europese Gemeenschap gebruiken om Europa los te weken uit de houdgreep van de Verenigde Staten. Echt te springen om Brits lidmaatschap van de EEG stond De Gaulle dus niet. Hij zag Groot-Brittannië als het Trojaans paard dat - eenmaal binnengelaten in de Gemeenschap - zijn project in vlammen zou doen opgaan. Het is daarom niet verwonderlijk dat hij ettelijke malen Britse aanvragen van lidmaatschap heeft geblokkeerd.

Pas toen De Gaulle het veld had geruimd, bleek het mogelijk om een Brits lidmaatschap van de EG te verwezenlijken, het lag dus niet aan Nederland dat het Verenigd Koninkrijk zo lang buiten de Europese Gemeenschap is blijven staan, het 'systeem' - om maar weer eens een term uit de leer der Internationale Betrekkingen te gebruiken - liet eerder Brits lidmaatschap gewoon niet toe.

Acceptabele verdragen

Toch ligt de zaak gecompliceerder. Nederland zelf was niet altijd even gespitst op Britse deelname aan Europese projecten. Wanneer het economische goed uitkwam, was Nederland alleszins bereid om water in de Britse wijn te doen.

De Europese Kool- en Staal Gemeenschap is een goed voorbeeld. Aanvankelijk was de Nederlandse Regering bang dat de onderhandelingen voor de EGKS in haar nadeel zouden uitpakken. Nederland wilde niet al te veel bevoegdheden afstaan aan de nieuwe Hoge Autoriteit en streefde naar een Gemeenschap gebaseerd op economische efficiency. Dit verlichte standpunt kon gemakkelijk worden ingenomen daar de Nederlandse kool- en staalindustrie zelf vrij efficiënt was en dus een redelijke kans had om in de jungle van de vrije concurrentie te overleven.

Aanvankelijk leek het alsof Nederland geïsoleerd zou staan tijdens de onderhandelingen. Landen als Frankrijk, West-Duitsland en Italië waren zeer geporteerd voor een aanzienlijke overdracht van soevereiniteit aan de Hoge Autoriteit en zagen weinig heil in de Nederlandse suggestie om die Hoge Autoriteit te laten controleren door een Raad van Ministers. Daarnaast was in veel van de Schumanlanden de kool- en staalindustrie hopeloos verouderd terwijl de bedrijfstak tegelijkertijd een sterke poli-

tieke invloed had. Dit zou ertoe kunnen leiden dat de nieuwe Gemeenschap een protectionistisch karakter zou hebben en de wetten der economische efficiency met voeten zou treden.

De eerste instructie aan de Nederlandse delegatie in Parijs ademde daarom een geest van voorzichtigheid. In die instructie stond ook dat Nederland er alles aan moest doen om het Verenigd Koninkrijk bij de onderhandelingen te betrekken. Toen de onderhandelingen echter begonnen, bleek dat Nederland de zaak wat al te pessimistisch had ingeschat en meer macht en invloed had dan gedacht. Er kwam een Raad van Ministers met uitgebreide bevoegdheden en de Hoge Autoriteit werd niet de dirigistische centralistische entiteit waarvoor was gevreesd.

Interessant genoeg hoort men - naargelang de onderhandelingen in Parijs succesvoller voor Nederland uit begonnen te pakken - de roep om Engelse deelname minder worden.

Eenzelfde opmerking zou men kunnen maken over de EEG. Het was een vrome Nederlandse wens om het Verenigd Koninkrijk bij de EEG te betrekken, maar op het moment suprême was het verdrag toch acceptabel genoeg voor Nederland om te tekenen, ondanks de afwezigheid van het Verenigd Koninkrijk. Dit kwam omdat het verdrag een belangrijk doel voor Nederland diende, namelijk het verkrijgen van handelszekerheid. Nederland had zwaar geleden tijdens de economische crisis van de jaren dertig toen de internationale economische verhoudingen getroubleerd werden door het verhogen van importen en door contingenteringen. Het EEG verdrag nu had het grote voordeel dat deze barrières tussen de verschillende partners in etappes onherroepelijk werden afgeschaft en dat er hier geen weg meer terug was.

Nederland steunde overigens wel de Engelse poging om een 'free trade area' in te stellen, maar toen de onderhandelingen daarvoor mislukten werden daar verder geen conclusies aan verbonden.

De dreiging van een continentale politieke unie

Eigenlijk werd de afwezigheid van het Verenigd Koninkrijk het ergst gevoeld wanneer defensie-aangelegenheden aan de orde kwamen. Zo was de Nederlandse regering aanvankelijk mordicus tegen de plannen voor een Europese Defensie Gemeenschap - en de afwezigheid van het Verenigd Koninkrijk in de plannen had

Voor- en tegenstanders van toetreding van Groot-Brittannië tot de EEG op Trafalger Square in 1971.

daar veel mee te maken. Nederland zag ook weinig in de plannen voor een Europese Unie aan het begin van de jaren zestig.

Interessant genoeg bleek toen dat angst voor de continentale burens een grote motiverende factor in de Atlantische gerichtheid was geweest. De plannen voor een politieke unie ontwikkeld tijdens de zogenaamde Fouchet onderhandelingen waren voor Nederland onaanvaardbaar omdat ons land weinig heil zag in de 'derde macht' van De Gaulle en vreesde dat die Derde Macht niets anders zou zijn dan een as tussen Parijs en Bonn.

Om de politieke unie acceptabel te maken, zag men hier twee oplossingen: of het Verenigd Koninkrijk zou bij de unie moeten worden betrokken (om tegenwicht te bieden aan de as Parijs-Bonn) of de supranationale component van de Gemeenschappen zou bewaard - en indien mogelijk - zelfs versterkt moeten worden (wederom om de as Parijs-Bonn te verzwakken, nu door macht over te dragen aan een onafhankelijke institutie).

Toentertijd was deze Nederlandse positie voor velen onbegrijpelijk: was het Verenigd Koninkrijk geen voorstander van intergouvernementele samenwerking? Hoe kon Nederland én het Verenigd Koninkrijk bij de Europese Gemeenschappen willen betrekken én de Gemeenschappen een supranationaal karakter willen geven?

Na de Fouchet-onderhandelingen zat de

schrik voor een as Bonn-Parijs er goed in en werd het een hoofdpunt van het Nederlandse Europese beleid om het Verenigd Koninkrijk bij de integratie te betrekken.

Tenslotte

Het duurde tot 1973 voordat het Verenigd Koninkrijk lid werd van de Europese Gemeenschappen. Voor de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken was dit de grootste politieke vreugde van zijn leven, zoals eerder al werd aangegeven.

Is er na zowat twintig jaar nog steeds reden tot vreugde, of is er misschien een verkilling in de liefde opgetreden? Deze vragen zal ik in een volgend nummer van *Kleio* aan de orde stellen.

Op zoek naar samenhang

DUITSLAND: „Ach die Marianne, charmant wie immer“

Cartoon uit de 'Leidraad', de reader voor het CSE Europa 1992/1993.

(Krantenbericht: Adenauer heeft een volledige economische en politieke unie tussen Frankrijk en Duitsland met een gemeenschappelijk parlement voorgesteld.)

Het eindexamenonderwerp 'Europese integratie 1945-1990, eenheid in verscheidenheid' is door de Commissie Havo/Vwo van de VGN kritisch ontvangen. De commissie voelde zich overrompeld door de massa gegevens waar docenten en leerlingen zich in 1992 en 1993 doorheen moeten worstelen. De gekozen doelstellingen en de uitwerking van het onderwerp liggen naar ons oordeel te ver af van de ervaringswereld van de Havo-Havo-Vwo leerlingen; zij krijgen weinig of geen inzicht in de politieke en maatschappelijke processen achter de omschreven langzame integratie; het onderwerp in deze vorm draagt weinig bij tot de mogelijk gewenste vorming tot Europees burger. Het nodigt eerder uit tot het nemen van afstand dan tot enthousiaste omhelzing. De indruk dat het een gelegenheidsonderwerp is, verdwijnt door de stofomschrijving niet. De commissie kan zich dan ook niet vinden in het enthousiasme van de initiatiefnemers (zie *Kleio*, 32e jrg. nr. 2).

Alleen kritiek uitspreken wilden we niet. De commissie, waarvan alle leden doceren in eindexamenklassen, rekende het tot haar taak 'rode lijnen' in de stofomschrijving te vinden en schematisch vast te leggen. Zij meent hiermee docenten in eindexamenklassen, lezers van *Kleio*, en zichzelf een dienst te bewijzen.

De commissie heeft de examenstof op vier wijzen benaderd:

- verbreding - verdieping;
- nationalisme - supranationalisme;
- politieke integratie - economische integratie;
- Europese samenwerking/integratie - Atlantische samenwerking.

De laatste drie combinaties worden aan het begin van de stofomschrijving genoemd - als tegenstelling - maar daarna niet uitgewerkt. (Is het begrip tegenstelling altijd houdbaar? Bij 'politieke integratie - economische integratie' rijzen twijfels.)

'Verbreding - verdieping' is gekozen op advies van Euro-parlementariërs die deze tegenstelling regelmatig in hun werk ervaren en als een dilemma in de nabije toekomst zien. In het schema zijn definities van deze twee begrippen opgenomen.

Bij de invulling van de schema's heeft de commissie zich zo nauwgezet mogelijk aan de stofomschrijving gehouden. De gekozen invalshoeken overlappen elkaar. Op onderdelen zijn spanningen tussen de schema's waarneembaar. Naar onze mening is dit onvermijdelijk bij zo'n diffuse stofomschrijving. Interpretatieverschillen kunnen zo makkelijk ontstaan.

De schema's kunnen de docent ondersteunen bij de voorbereiding van het eindexamenonderwerp. Ook kunnen zij door leerlingen worden gebruikt om na verwerking van de verplichte stof verworven kennis te toetsen en de onderlinge samenhang van ontwikkelingen vast te stellen.

Deze schema's zien wij als als hulpmiddelen en wij willen geenszins pretenderen hierdoor het eindexamenonderwerp te hebben geordend. Wij stellen het op prijs reacties op ons werk te vernemen.

Commissie Havo/Vwo

kleio

SCHEMA I		VERBREIDING: uitbreiding van het aantal samenwerkende lidstaten of van het aantal contacten met andere landen	VERDIEPING: houdt verdere integratie in; of: nationaal naar supranationaal, of: nationaal naar inter-gouvernementeel naar supranationaal
1945-1954	1949 1950	Oprichting Raad van Europa	Geen kans op verdieping, slechts Europees forum EGKS, supranationaal (Hoge Autoriteit) (Engeland haakte af) Plan EDG met geïntegreerd leger onder Europese controle Verdieping mislukt door sterk nationalisme
	1952		
	1954	WEU, maskering mislukken EDG	
		Conclusie: Meerdere pogingen: geen supranationale samenwerking; na 1954 eisten internationale ontwikkelingen veel aandacht.	
1954-1969	1957	EEG; principe nationale souvereiniteit overheersend	Aanzet: intergouvernementeel (Raad van Ministers), Hof van Justitie Begin gemeenschappelijke landbouwpolitiek (Stresa), (Mansholt); 1962 aanvaard Na 1960 stimuleerde De Gaulle politieke eenwording 1961 Plan Fouchet, geen supranationaliteit: Nederland tegen; Luns
	1958		
	1960	OEES wordt OESO (o.a. contacten met Derde Wereld) EVA, zes landen buiten het 'Europa van de zes'	
	1962	De Gaulle's veto tegen verdere verbreding van toetreding Engeland (herhaald in 1967)	
	1965		Voorstel Commissie: uitbreiding intergouvernementele samenwerking, o.a. unanimiteitsregel. De Franse regering (De Gaulle) tegen
	1968		Douane-Unie en gemeenschappelijk landbouwbeleid
		Conclusie: De Gaulle zette zijn stempel, intergouvernementele verdieping op basis van het concept het 'Europa der Vaderlanden'; hield verbreding tegen.	
1969-1985	1969	Initiatief Brandt - Pompidou: uitbreiding aantal lidstaten	Initiatief Brandt - Pompidou: o.a. EMU en EPS (loopt vast) Voltooing landbouwbeleid
	1973	Toetreding Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken	
	1975	Verdrag van Lomé: associatieaccord met een aantal ontwikkelingslanden Conferentie van Helsinki: o.a. economische samenwerking met Oost-Europa mogelijk	
	1978		Nieuw initiatief EMS (resolutie): stabiliteit wisselkoersen en (mogelijke) invoering ECU (grootste tegenstander Engeland)
	1981	Toetreding Griekenland	
		Conclusie: Opmerkelijke verbreding/verdieping ondanks alle obstakels. West-Duitsland ging in economisch opzicht de boventoon voeren.	
1985-1990	1985	Europese Akte: doel wordt verbreding aantal gemeenschappelijke terreinen	Europese Akte: verdieping economische samenwerking, voltooiing interne markt
	1986	Toetreding Spanje en Portugal Toetreding Oost-Europese landen? (Gevolgen perestrojka / Duitse hereniging)	
Toekomst			Verdieping gewenst m.b.t. sociale politiek, milieu, cultuur Democratische controle nodig op alle Europese terreinen. Uitbreiding bevoegdheden Europees Parlement vereist
		Conclusie: Nationalisme staat werkelijke verdieping nog in de weg.	

SCHEMA II		NATIONALISME	SUPRANATIONALISME
1945-1954		Bevorderd door: - VS en SU tegen 'regionale Europese constructie' - mislukken geïntegreerd Europees leger (NAVO, Atlantische samenwerking op nationale basis) - WEU stelt niets voor - Marshall-hulp: uitvoering binnen nationalistisch kader - groeiend Frans en Engels nationalisme	Stimulansen: - federale tendens in verzetsbewegingen - Brugmans: naar een federaal Europa - Schumann: plan EGKS (1950) Mislukt: nationale tendens overheerst; bewijs: Europees Congres (1949)
	Conclusie: Nationalisme vooral bevorderd door politici; supranationalisme vooral voorgestaan door particulieren.		
1954-1969	1957	Stimulator nationalistische tendens: De Gaulle	Verdrag van Rome Na 1958 goede relatie De Gaulle/Adenauer (kans op integratie?)
	1961	Plan Fouchet 'Europa der Vaderlanden' Groot wantrouwen tussen lidstaten EEG: 'lege stoel-politiek' Frankrijk 1965	(Tot 1965 ondernam Nederland zwakke pogingen tot integratie (te pro-engels).)
	1966	In plaats van besluit bij meerderheid, unanimiteitsregel bij vitaal belang lidstaat (Akkoord van Luxemburg)	
	1967		EEG wordt EG, institutioneel een klein winstpunt
Conclusie: Integratie alleen op economische gebieden; geen supranationalistische initiatieven meer; wel integratie door intergouvernementele samenwerking; nationalisme bleef sterk.			
1969-1985	1969		Haagse topconferentie: start EPS (samenwerking ministers van buitenlandse zaken + ambtenaren) Eerste aanzet tot invoeren EMS
	1973	Toetreden Engeland, Ierland en Denemarken; nationalistische belangen voorop.	
	1974	Sterk nationalistische aanpak; gevolgen energie-crisis	Ontstaan Europese Raad (uit nood geboren)
	1978	Engeland ligt voortdurend dwars (o.a. over financiële solidariteit)	Aanvaarding handvest betreffende EMS/ECU
	1979		Europarlement rechtstreeks gekozen / Europese partijvorming
	1981	Toetreding Griekenland (zie 1973)	Initiatieven Europarlement, o.a. plan Spinelli, versterken Europese instituten
	1984		
Conclusie: Nationalisme bleef de boventoon voeren; integratie - op intergouvernementele basis - ging weinig opgemerkt verder, ook buiten economisch terrein.			
1985-1990	1985	'Democratisch gat' blijft; geen bevoegdheden voor Europarlement op het gebied van de sociale politiek, het milieu, cultuur en onderwijs.	Europese Akte: verdergaande integratie, met supranationaal element (gekwalificeerde meerderheid / uitbreiding bevoegdheden Europarlement).
	Dilemma: Komen er meer supranationale bevoegdheden voor een Europa bestaande uit de huidige lidstaten, of ontstaat er een EG uitgebreid met Oost-Europese staten, maar weinig supranationaal?		

SCHEMA III		POLITIEKE INTEGRATIE	ECONOMISCHE INTEGRATIE
1945-1954	1948 1949 1950	Oprichting Raad van Europa Oprichting EGKS (eerste stap naar een federaal Europa)	Marshallhulp o.l.v. OEES EGKS - Engeland haakt af - Oprichting COMECON (economische reactie van Oost-Europa)
		<i>Conclusie:</i> Economische samenwerking was (te) sterk gekoppeld aan een politiek doel: indammen van het communisme; Engeland beschouwde zich (nog) niet als een onderdeel van Europa; Raad van Europa was niet in staat een supranationaal model in te voeren.	
1954-1969	1954 1955 1957 1958 1960 1961 1967 1968	EDG mislukt Raad van Ministers (unanimiteitsregel) De Gaulle voor politieke eenwording: Europa der Vaderlanden (aanzet tot politieke en militaire coördinatie). Nederland wijst Europese Politieke Unie af en is voor supranationaal verband, inclusief Engeland	Benelux-plan (plan Beyen) Start EEG Start Euratom Oprichting EVA Fusie Europese Gemeenschappen Europees landbouwbeleid
		<i>Conclusie:</i> Economische integratie kreeg vorm; internationale economische hoogconjunctuur droeg hiertoe bij; de plannen van De Gaulle werkten politieke integratie tegen; onderling wantrouwen bij de lidstaten door deze plannen groot.	
1969-1985	1969 1973 1975 1978 1979	 Eerste gekozen Europese Parlement	Pompidou, bevreesd voor West-Duitse economische en monetaire macht, gaf samen met Brandt aanzet tot verdere economische integratie/uitbreiding EG. Toetreding tot de EG van Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken. Oliecrisis: nationale industrie gesubsidieerd, verborgen handelsbeperkingen; dit werkt economische integratie tegen. Lomé-verdrag: aanzet tot Europese politiek ten opzichte van de ontwikkelingslanden; nadruk op gunstiger handelsrelatie. Conferentie Helsinki opende de mogelijkheid tot economische samenwerking EG en Oost-Europa. EMS, invoering ECU
		<i>Conclusie:</i> In tijden van recessie kreeg de nationale economie van de lidstaten van de EG voorrang; economische samenwerking en verbreding van de EG waren eerder produkten van politieke noodzaak (machtsverhoudingen) dan van overtuiging.	
1985-1990	1981 1985 1986	Versterking Europees Parlement	Protectionisme en houding Engeland (Thatcher) remmen integratie. Toetreding Griekenland Europese Akte: voltooiing interne markt 1992 Toetreding Spanje en Portugal
		<i>Conclusie:</i> Europese Markt nabij (chauvinisme Thatcher kon dit niet blokkeren). De inhoud van de Akte (gekwalficeerde meerderheid in Raad van Ministers en vergroting bevoegdheden Europees parlement) biedt kansen voor politieke integratie.	

SCHEMA IV		EUROPESE SAMENWERKING/INTEGRATIE	ATLANTISCHE SAMENWERKING
1945-1954	1948	Marshall-hulp aanzet tot economische samenwerking bij herstel van West-Europa	Koude oorlog /blokvorming in Europa stimuleren Atlantische samenwerking Oprichting NAVO Nadruk op Atlantische samenwerking; Bondsrepubliek in NAVO
	1949	Politieke integratie, eerste aanzet (Raad van Europa) mislukt	
	1950 1954	EGKS, de eerste stap naar een federaal Europa Tweede stap EDG mislukt (WEU, een schamel resultaat)	
		<i>Conclusie:</i> West-Europese poging tot integratie ook een nevenproduct van zoeken veiligheid in Atlantische samenwerking; supra-nationalistische samenwerking in EGKS uit noodzaak, niet uit brede overtuiging.	
1954-1969		EEG; beperkte aanzet tot economische integratie (6 landen)	Nationalistische controverse binnen Europa voor 'Europa' of voor 'Atlantisch'? Engeland voor Atlantische samenwerking (wordt door De Gaulle buiten de EEG gehouden)
	1961	Concept 'Europa der Vaderlanden'; De Gaulle wil politieke/militaire coördinatie op inter-gouvernementele basis. Frankrijk wil eigen kernmacht	
	1963	'Continentaal-Europees' Europa (idee Frankrijk/Bondsrepubliek)	Militair akkoord VS/Engeland
	1965		(Frankrijk uit de NAVO)
		<i>Conclusie:</i> Frankrijk met name streefde naar een Europa zonder de VS; Frankrijk blokkeerde verdere, vooral niet economische, integratie van Europa.	
1969-1985		Tot 1973 goede kans op verdere Europese integratie (zie schema verbreding/verdieping)	Aanpak gevolgen oliecrisis in Atlantisch verband (energiebeleid) Conferentie Helsinki: veiligheid en samenwerking in Europa tot stand gekomen in Atlantisch verband
	1973	Na 1973 Europese afspraken n.a.v. oliecrisis gedwarsboemd door (deels verborgen) nationalistische maatregelen	
	1975		
		Na 1979 opnieuw scherpe verdeeldheid in EEG (over protectionisme, financiële solidariteit, Britse bijdrage)	
	1981	Opmerkelijk: samenwerking Europese bedrijven buiten de EG om tegen concurrentie VS/Japan op technologisch gebied	
		<i>Conclusie:</i> Economische recessie werkte in het nadeel van Europese integratie/samenwerking; oplossingen werden snel in Atlantisch verband gezocht; vertrouwen in slagvaardigheid EG ontbrak.	
1985-1990	1985	Europese Akte: aanzet tot (verdere) doelgerichte Europese integratie	
	1990	Uitvoering blijkt moeizaam te verlopen	
		<i>Grote vraag:</i> Bevorderen de ontspanning en de gewijzigde verhoudingen (vooral in Midden en Oost-Europa) de Europese samenwerking/integratie, of worden oplossingen van problemen in en buiten Europa in een Atlantisch kader gezocht?	

Boek van de maand

Patty Bange bespreekt:
P.Bot, *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving*

**(Kok Agora, DNB/Uitgeverij Pelckmans, Kampen/
Kapellen 1990), 280 blz., prijs f49.50.**

De laatste jaren zijn er veel boeken en artikelen verschenen op het gebied van de vrouwengeschiedenis in de middeleeuwen. Het lijkt wel of elke zichzelf respecterende mediëvist zich tenminste door één publicatie op dit gebied moet bewijzen, c.q. moet laten zien dat hij bij de tijd blijft. Het is verheugend dat de positie van de vrouw in het verleden zozeer in de belangstelling staat, zeker waar het gebieden of periodes betreft die tot dusverre onderbelicht bleven.

In dit verband wil ik graag de aandacht vestigen op een kortgeleden verschenen boek, dat naar mijn idee zeker de moeite waard is.

In zijn inleiding zegt de auteur dat hij in zijn boek *aspecten* van het vrouwelijk bestaan in de middeleeuwen zal belichten en dat hij niet de pretentie heeft een afgerond beeld te leveren. Evenmin pretendeert hij 'grensverleggend wetenschappelijk' bezig te zijn. Hij bestemt zijn (overigens nogal prijzige) boek dan ook niet alleen voor vakgenoten, maar ook voor een breder geïnteresseerd publiek.

Desondanks, of misschien juist wel dankzij deze beperkte doelstelling is het resultaat erg aardig en zeer goed leesbaar geworden, mede door de heldere betoogtrant. De schrijver is zich er goed van bewust, en geeft dat zelf ook expliciet aan, dat hier en daar bepaalde kwesties daarom enigszins zwart-wit of wat al te absoluut voorgesteld worden, maar voor wie zich daar voldoende rekenschap van geeft, is dit geen al te groot bezwaar.

Vrouw en samenleving

In het eerste hoofdstuk, 'Samenleving', wordt aangegeven wat voor plaats de vrouw in de middeleeuwse maatschappij innam.

Natuurlijk kunnen we de periode van 500 tot 1500 niet als één geheel beschouwen, daarom spreken we doorgaans grofweg van drie stadia: een tijd van chaos en bedreiging van buitenaf (ca. 500-1000), een periode waarin er een langzame stabilisatie plaatsvindt (ca. 1000 - ca. 1300) en tenslotte twee eeuwen, tot ca. 1500, waarin de bestaande structuren in verval raken, en dat op een zodanige wijze dat we tegenwoordig de zestiende eeuw niet meer tot de middeleeuwen rekenen.

De opdeling van de middeleeuwse maatschappij in drie orden: geestelijkheid, adel en boeren ofwel: zij die bidden, zij die vechten en zij die werken, is een theoretische constructie die slechts zijdelings recht doet aan de realiteit. De dorpspastoor bijvoorbeeld voelde zich veel meer verbonden met zijn eenvoudige mede-parochianen dan met de, vaak adellijke, bisschop van het diocesis. Daarom kunnen we beter spreken van een grove tweedeling: er zijn heren - die het in alles voor het zeggen hebben - en er zijn onderworpenen. Degeenen die opkomen voor armen en onderdrukten (kerkelijke leiders bijvoorbeeld) stellen hun positie nooit principieel aan de kaak.

Evenzeer is het 'zinloos te veronderstellen, dat een adellijke dame zich enigszins verwant zou voelen met vrouwen van onvrije afkomst'. De edelvrouw zouden we in zekere zin overigens ook onvrij kunnen noemen: zij is in feite ondergeschikt aan het familiebelang. Zij is, vaak al als kind, een

speelbal van de huwelijkspolitiek van haar vader, en eenmaal volwassen wordt er van haar verwacht dat zij haar echtgenoot zonen schenkt. Als getrouwde vrouw, of ook als weduwe, kan zij echter een tamelijk zelfstandige positie opbouwen, mede door de vaak langdurige afwezigheid van haar echtgenoot. Voorts is de opvoeding van kleine kinderen grotendeels haar taak. In de *chansons de geste* en de romantische literatuur speelt de adellijke dame dikwijls een grote rol; in de hoofse cultuur neemt zij een centrale plaats in.

Vrouwen (en mannen!) die wat lager op de sociale ladder staan zijn volstrekt machteloos tegenover de heersende klasse. In de middeleeuwse samenleving heerst het recht van de sterkste, waarvan vooral vrouwen het slachtoffer konden worden. Dat blijkt uit de veel strengere strafbepalingen voor geweldplegingen tegenover meisjes en vrouwen. Opmerkelijk is overigens dat verkrachting meestal gezien wordt als misdrijf tegen de man, broer of vader van de vrouw.

Op het platteland en in de steden konden vrouwen een vrij zelfstandige positie opbouwen. In gildebepalingen is herhaaldelijk sprake van vrouwelijke leden. Zij konden zelfs aan het hoofd staan van grote handelsondernemingen. Het is echter opvallend, dat juist in de stedelijke cultuur - zoals die tot uiting komt in (door mannen geschreven!) literatuur in de late middeleeuwen - de positie van de vrouw langzaam maar zeker achteruit gaat: wetenschappelijk onderwijs is strikt gesloten voor vrouwen en er wordt bij herhaling geschreven over haar dienende taak, zij wordt als het ware teruggedrongen in huis.

Kerk en vrouw

In hoofdstuk 2, 'Kerk en vrouw', wordt met het begrip kerk bedoeld het geheel van gezagsdragers, dat hoofdzakelijk uit mannen bestaat; voor hen is de vrouw in de aardse fase van het Godsrijk niet gelijk-

waardig aan de man, maar we mogen hier niet uitsluitend een massieve vrouwenhaat veronderstellen.

Tot ca. 1100 zijn het vooral de monniken die het beeld bepalen: de vrouw is zwak, onbetrouwbaar en grillig. De duivel vermomt zich als een mooie jonge vrouw om mannen op het verkeerde pad te brengen; en dit was juist voor monniken ernstig, omdat kuisheid voor hen een belangrijke deugd was. Het leven in het klooster was nog wel een leven in de wereld, maar niet meer een leven van deze wereld en daardoor waren de voorbeden van de kloosterlingen voor de gewone stervelingen zo waardevol.

Grote uitzondering is Bernard van Clairvaux (1091-1153) die het juist voor de vrouw opneemt. Voor hem heeft Adam meer schuld aan de zondeval dan Eva. Wat later zijn het vooral de franciscanen die deze mildheid overnemen.

Het zijn echter ook en vooral de theologen die bepalend zijn geweest voor het middeleeuwse vrouwbeeld. Daarbij baseerden zij zich op klassieke ideeën (vgl. Aristoteles die de vrouw bij de voortplanting een volkomen passieve rol toedacht), de bijbel en vroeg-middeleeuwse kerkvaders als Augustinus (354-430) en Hiëronymus (347/48-419/20). Ook auteurs die wat positiever over de vrouw schrijven (bijvoorbeeld Peter Abelard, 1079-1142) kunnen zich niet losmaken van de in hun tijd heersende opvattingen, dat Eva de erfzonde in de wereld heeft gebracht en dat alleen de maagdelijk levende vrouw zichzelf evenbeeld van de man mag noemen.

Zeer invloedrijk was ook de grote dominicaan Thomas van Aquino (1225-1274) die met Aristoteles de vrouw zag als een mislukte man; slechts om bij haar kinderen te kunnen verwekken heeft de man haar nodig. Alleen in het heilsperspectief is er sprake van gelijkheid, maar dan is er ook geen geslachtelijkheid meer; de nadruk bleef echter steeds liggen op de ongelijkheid in het ondermaanse.

Daarom wordt ook Maria zo hogelijk vereerd, zij bleef eeuwig maagd, maar bracht tegelijkertijd Christus in de wereld, die de zonde van Eva teniet deed.

Haar verering had, merkwaardig genoeg, geen invloed op de waardering voor de vrouw. De positie van de vrouw verslechtert juist aan het einde van de middeleeuwen, hetgeen onder andere blijkt uit de aan het eind van de vijftiende eeuw opkomende heksenvervolgingen en -processen, die in de zestiende en zeventiende eeuw een hoogtepunt, c.q. dieptepunt zullen bereiken.

Vrouw en huwelijk

In hoofdstuk drie spreekt de auteur over het huwelijk. Vooral in de hogere kringen zijn huwelijk en liefde twee gescheiden grootheden, zoals ook al werd aangeduid in het eerste hoofdstuk. Het gaat namelijk hoofdzakelijk om politieke of dynastieke huwelijken die soms al vóór de geboorte van de kinderen afgesproken werden.

Het huwelijk is een overeenkomst tussen de ouders, de instemming van de betrokkenen doet niet ter zake, noch van de jongen, noch van het meisje. Pas vanaf de twaalfde eeuw, wanneer de kerk meer invloed op eist, komt daar langzamerhand verandering in en gaat de consensus tussen de partners een grotere rol spelen. Dat betekent overigens niet dat allerlei 'misstanden' - proefhuwelijk, concubinaat, scheiding en dergelijke - verdwijnen. En de vrouw van een vorst wordt nog lang gezien als 'une machine à faire des enfants'.

Dat er velen zijn die zich niet in enige vorm van dwang wensen te schikken blijkt uit de grote golf van clandestiene huwelijken die na ca. 1300 gesloten worden. Dat waren geen geheime huwelijken maar huwelijken die niet volgens de kerkelijke voorschriften gesloten werden; ze waren verboden maar niet ongeldig. Dat klinkt wellicht enigszins paradoxaal, maar is niettemin begrijpelijk: anders zou de erop volgende bijslaap doodzonde zijn geweest, en dat was een nog groter kwaad! En als deze eenmaal heeft plaatsgevonden is scheiding niet meer mogelijk.

Het echtelijk leven zal voor de vrouw (misschien in mindere mate voor de man) niet altijd 'pure bliss' zijn geweest, zeker niet wanneer zij om politieke of financiële redenen werd uitgehuwelijkt aan een veel oudere man die zij helemaal niet kende. Bovendien stond men overspel van de man doorgaans oogluikend toe, terwijl het voor de vrouw één van de ergste zonden was. Binnen het huwelijk kon de man zich grote vrijheden veroorloven tegenover zijn vrouw, zoals uit de strafwetgeving blijkt.

Dat neemt niet weg dat er tussen echtelieden geen vriendschap of liefde kon zijn. Maar ook in dat geval was het huwelijk voor de vrouw niet altijd gelukkig; de kindersterfte was hoog en veel vrouwen overleefden het kraambed niet.

Vrouw en klooster

Voor de vrouw die geen huwelijk kon of wilde sluiten, die na een of twee huwelijken weduwe wilde blijven of die, meer positief gezegd, een vroom en godsdienstig leven wilde leiden, was er het klooster waarin zij zich terug kon trekken (hoofdstuk 4). Hier kon zij zich bovendien vaak cultureel en wetenschappelijk - zij het in bescheiden mate - ontwikkelen. Ook hier waren echter donkere kanten. Kloosters werden nogal eens beschouwd als 'opvangcentra' voor ongewenste personen: dochters voor wie men niet voldoende bruidsschat kon opbrengen of die invalide waren. Vele nonnen werden door hun ouders al als kind aan een klooster geschonken (de zogenaamde *oblatie*) uit godsdienstige of andersoortige motieven, zodat er van een vrije keus geen sprake was geweest.

Niettemin zijn er vanaf de vroege middeleeuwen vele vrouwenkloosters die een belangrijke positie innamen in het maatschappelijke en religieuze leven. Daarbij gaat het dan doorgaans wel om adellijke kloosters. Ook zijn er de zogenaamde dubbelkloosters, die meestal een abdis aan het hoofd hadden. Dat lijkt misschien vreemd, maar als we ons realiseren dat het hierbij ging om een groot vrouwenklooster met daarbij een kleine mannengemeenschap die pastorale taken had, wordt dat wel begrijpelijk. In dit boek komt dat laatste niet helemaal goed uit de verf.

In politiek opzicht waren abdisen van met name rijksabdijen een factor van belang, waarmee koning, paus of bisschop terdege rekening moest houden. Deze abdijen waren tevens belangrijke centra van cultuur, hetgeen onder andere blijkt uit de geschrif-

ten die zijn nagelaten.

Maar ook in kloosters met een rijk geestelijk leven konden zich uitwassen voordoen: te strenge ascese of anderszins verwaarlozing van het eigen lichaam, extreme zelfkastijding of overdreven en benauwde vroomheid. Daarboven uit kon de vrouwelijke mystiek tot grote hoogten stijgen.

Vrouw en kerk

In het laatste hoofdstuk, 'Vrouw en kerk' gaat het om vrouwen die in de wereld een vroom leven willen leiden, met alle positieve en negatieve gevolgen daarvan.

Tegenover de toenemende clericalisering van de kerk worden de gewone gelovigen zich meer bewust van hun eigen waardigheid. Zowel mannen als vrouwen vinden in het streng gereguleerde kloosterleven te weinig voldoening en willen door boetedoening en prediking anderen deelachtig maken van hun geloofsovertuiging. Dat hield ook een radicale afwijzing in van alle bezit, zoals door Franciscus aan het begin van de dertiende eeuw.

Deze armoedebeweging is in hoge mate van vrouwen uitgegaan. Men wil niet meer volstaan met het geven van aalmoezen aan de armen, men wil ook hun leven delen.

Belangrijk is in dezen uiteraard de bewegingenbeweging. Aanvankelijk leefden de begijnen zonder organisatie in de wereld, maar onder druk van de kerk zijn zij langzamerhand in semi-religieuze gemeenschappen bijeen gaan wonen. En ook hier zien we, zoals het geval was met de Franciscaner orde, de oorspronkelijke armoede in veel gevallen verdwijnen door tal van schenkingen.

Van groot belang is de spiritualiteit van deze religieuze vrouwen, die wij kennen door hun schriftelijke nalatenschap.

Het meest bekend is wel de Brabantse begijn Hadewych (eerste helft 13e eeuw). In haar werk staat de liefde centraal, 'de Minne es al'. Het lijkt erop of zij soms

vrouwen een bijzondere plaats in Gods heilsplan toeschrijft.

Is zij nu een vertegenwoordigster van ontwakend vrouwelijk zelfbewustheid in de kerk? Volgens de auteur kunnen we deze vraag bevestigend beantwoorden voor wat betreft het centraal stellen van de liefdesrelatie tussen de ziel en God. De clerus had enerzijds groot respect voor deze vrouwen, maar stond anderzijds wat argwanend tegenover het gebruik van de landstaal. Het zal echter duidelijk zijn, dat deze oppositie op den duur geen stand kon houden; zelfs in de liturgie drong de volkstaal door.

Naast de 'orthodoxe' begijnen zijn er ook door de kerk fel bestreden ketterse gemeenschappen waarvan vrouwen een belangrijk deel uitmaken, met name omdat deze stromingen dikwijls de principiële gelijkheid van mannen en vrouwen predikten. In de praktijk kwam daar niet altijd evenveel van terecht!

Al met al kunnen we wel concluderen dat vrouwen over het algemeen een aanzienlijk aandeel hebben gehad in geestelijke bewegingen.

Conclusies

In zijn epiloog constateert de auteur terecht dat zijn slotconclusie geen vreugdevolle kan zijn. Na emancipatoire tendensen in de twaalfde en dertiende eeuw trad een reactie op die de vrouw interioriseerde in de huwelijkse staat en interneerde in kloostergemeenschappen met een strenge clausuur.

De ambivalentie tussen minachting en verering is een kenmerk van de gehele Westeuropese middeleeuwse beschaving. Het christendom heeft daar op niet geringe wijze toe bijgedragen: het benadrukte weliswaar de absolute gelijkheid van man en vrouw ten aanzien van de heilsgeschiedenis, maar verbond daar concreet geen enkele conclusie aan.

Hoewel *de* vrouw in de middeleeuwen niet bestaat is het toch wel mogelijk een rode draad te ontwaren in haar wisselende lotgevallen in de periode van 500 tot 1500. Het is zeker niet juist om de verschillende soorten gezagsdragers te beschuldigen van een systematische onderdrukking van het vrouwelijke geslacht. Als we kijken naar adellijke vrouwen, maar ook naar boerinnen, dan wordt duidelijk dat dezen een minstens even belangrijke positie hadden als hun mannen om de doodeenvoudige reden dat ze onontbeerlijk waren, en niet alleen als 'kinderen producerende machine'. Ook het middeleeuwse geestelijke leven is

ondenkbaar zonder de inbreng van vrouwen en hun mystieke beleving, waarvan schitterende teksten getuigen.

Wat echter tevens opvalt is het feit, dat de structurele aardse ongelijkheid door niemand werd aangevochten, ook niet door de vrouwen zelf. De beroemde schrijfster Christine de Pisan (1365-1429/30) kan zich wel beklagen over haar situatie - ze vindt bijvoorbeeld dat ze in haar jeugd niet voldoende onderwezen is - maar verbindt daar niet de conclusie aan, dat de situatie voor alle vrouwen structureel zou moeten veranderen.

De auteur is er, zoals aan het begin gezegd, in geslaagd een goed leesbaar boek te schrijven, dat een helder licht werpt op de rol en de positie van vrouwen in de middeleeuwen. Hij doet dat door enerzijds grote lijnen te schetsen, maar door anderzijds ook veel concrete voorbeelden te geven. Zo wordt het voor de lezer veel beter duidelijk hoe een theoretisch gegeven naar de praktijk toe werd vertaald. Juist deze voorbeelden maken het boek mijns inziens zeer geschikt voor gebruik in het voortgezet onderwijs. De lezers (en lezeressen!) krijgen een genuanceerd beeld voorgeschoteld dat niet slechts negatieve kanten heeft, al is juist in de late middeleeuwen, zoals boven al aangegeven, een terugval te constateren die lange tijd niet overwonnen kan worden. Of zoals Bot in zijn slotzin zegt: '*... die mislukte lente van zo lang geleden lijkt nu eindelijk een zomer te krijgen*'.

De illustraties zijn afkomstig uit: Morris Bishop, *The Penguin Book of the Middle Ages* (1971).

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Als een groot particulier huisgezin, opvoeden in het Utrechtse Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg 1813-1991 is een prachtig gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid van het 500-jarig bestaan van de stichting Het Evert Zoudenbalch Huis te Utrecht. Het ruim 300 bladzijden tellende boek van de hand van J.J. Dankers en J. Verheul, is rijk geïllustreerd en gedocumenteerd. Het boek is uitgegeven bij de Walburg Pers.

De Stichting Noordelijke Orthopedagogische Voorzieningen heeft ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Residentiële Jeugdverlening in de provincie Groningen, een gedenkboek laten verschijnen onder de titel *Groninger Ingericht*. Wat residentiële hulp is, laat zich niet in één zin vatten. Het betreft in ieder geval pupillen tussen de zes en achttien jaar; en niet het straffen, maar de hulpverlening staat centraal. Het 176 pagina's tellende boek is rechtstreeks te bestellen door overmaking van f 29,75 (incl. verzendkosten) op postrekening 818460 t.n.v. Stichting N.O.V. Groningen, onder vermelding van 'jubileum-uitgave' (tel. 050-262677).

Bij Van Gorcum, Assen, is verschenen *Verdwenen koninkrijken en verloren beschavingen* van H.J.M. Claessen. De schrijver, hoogleraar culturele antropologie te Leiden, tracht met historisch, antropologisch en archeologisch bronnenmateriaal de oorsprong en het wezen van de staat te traceren. Het boek heeft als ondertitel: op-

komst en ondergang van de Vroege Staat. Onderwerp van onderzoek: "rijkjes die bezocht werden door Europese reizigers en staten, die we slechts kennen uit opgravingen". Het boek, dat is voorzien van enige kaartjes en een zeer uitvoerige literatuuropgave, telt 250 bladzijden en kost f 45,-.

Bij Historische Uitgeverij Groningen is een achttal studies over J. Huizinga verschenen. De auteur presenteert het als een grondplan voor een biografie over Huizinga. *Historicus tegen de tijd*, opstellen over het leven en werk van J. Huizinga is van de hand van W.E. Krul.

Het ruim 300 pagina's tellende boek (Kruls dissertatie) kost f 47,50. Een deel van de studies is eerder verschenen in diverse periodieken.

De maritieme geschiedenis heeft zich de laatste jaren in een opvallende belangstelling mogen verheugen. *Varen, vechten of berechten* behandelt de Nederlandse maritieme rechtspraak op het grondgebied van Groot-Brittannië gedurende de Tweede Wereldoorlog. Mr. Anne-Marie Smit vertelt over de lotgevallen van de opvarenden van de koopvaardij, waarbij getracht wordt de belangrijke rol die de geallieerde koopvaardijvloot speelde, te verduidelijken. Het boek telt 174 bladzijden en is uitgegeven bij Gouda Quint te Arnhem.

Uitgeverij Wereldbibliotheek heeft een vertaling doen verschijnen van *1789 Les emblèmes de la raison* van Jean Starobin-

ski. De vertaling van Roland Fagel/Kees Vlaardingerbroek heeft als titel *Zinnebeelden van de rede*, Cultuurgeschiedenis van Europa rondom de Franse revolutie. Het boek is voorzien van veel illustraties(z/w), telt ruim 250 pagina's, kent een naamregister en kost f 29,50.

De jongste geschiedenis van Europa 1945-1990 van C.H. Jansen zal velen welkom leesvoer bieden in een tijd, waarin Europa flink op zijn kop is gezet. In afwisselend chronologische en thematische hoofdstukken geeft het boek een overzicht van de Europese geschiedenis van 1920 tot 1990. Jansen is verbonden aan de School voor Journalistiek te Utrecht en geeft in een helder taalgebruik, ontdaan van een notenapparaat, een vlot beeld van de belangrijkste gebeurtenissen. Het ruim 400 bladzijden tellende boek is voorzien van een personenregister, een enkel kaartje en uitgegeven bij Coutinho. De prijs is f 49,50.

Tenslotte een boekje dat in eigen beheer is uitgegeven, *Stratificatie van problematisering van kennis* van D. Kampman. Na een theoretisch vooronderzoek wordt een praktisch onderzoek naar de meest gebruikte methoden in het voortgezet geschiedenisonderwijs statistisch weergegeven. Het boekje kost f 23,50 en is te bestellen bij het Agentschap voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Jan de Ruiter

OUDHEID

P.W. de Neeve & H. Sancisi-Weerdenburg (red.), *Kaleidoskoop van de Oudheid. Opstellen van Nederlandse oud-historici*. (Wolters-Noordhoff, Groningen 1989) 254 blz., f 150,-.

Met vooringenomenheid ben ik aan de lectuur van deze bundel begonnen: indertijd ben ik ook uitgenodigd een stuk te leveren aan wat een centrale 'reader' zou moeten worden voor alle afdelingen oude geschiedenis van de Nederlandse universiteiten. Zo zou een eind kunnen worden gemaakt aan het plakken en knippen en het gekissebis met uitgevers over rechten. Ik meende dat die zelfgemaakte werkboeken in een verregaand gestroomlijnd universitair systeem één van de weinige overgebleven manieren was om het eigen karakter van een afdeling te tonen.

In de inleiding wordt geen melding meer gemaakt van deze oorspronkelijke didacti-

sche bedoelingen. De bundel wordt gepresenteerd als een handzame collectie Nederlandstalige originele artikelen om de gewekte belangstelling van studenten te bevredigen. Met enige parmantigheid wordt de vernieuwing geëtaleerd die in de oude geschiedenis in de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden: verheerlijking van een majestueus verleden en 'meticuleus' bronnenonderzoek hebben plaats gemaakt voor kritische toepassing van nieuwe interpretatiemodellen. Ik heb mij afgevraagd of oud-historici moeten toegeven aan de neiging van sommige kerken om schuld te bekennen. Natuurlijk heeft de *Altertumswissenschaft* met zeer tijdgebonden concepten gewerkt, maar zij heeft geschiedenis, archeologie, kunstgeschiedenis, literatuur geïntegreerd op een manier die moderne cultuurhistorici van andere perioden thans ontdekken als de uiterst actuele integrale geschiedbeoefening.

Gelukkig maken de zestien auteurs zich niet schuldig aan het soort 'debunking' van het monumentale dat de redacteurs zo nadrukkelijk belijden. In een ruwe chronologische volgorde berijden de collega's hun stokpaarden: Homeros, Sparta, polis tegenover ethnos, de vroege zeevaart, oost-west, ideologie van de Atheense democratie, politiek in de Romeinse republiek, het bestel van Augustus, Constantijn de Grote en de bureaucratie van het laat-Romeinse rijk. Daarnaast zijn er meer synthetische stukken over de antieke economie, de landbouw en de relatie van mythe tot rite.

In het algemeen voldoen de essays uitstekend aan de opzet: compact en helder worden inzichten uiteengezet. De stukken hebben niveau, maar veronderstellen geen grondige voorkennis. Impliciet worden allerlei zaken verklaard door deze schrijvers, van wie de meesten *gelukkig* onderzoek combineren met onderwijs. Alleen de stukken van Jongman over primitivisme versus modernisme in de antieke economie en Versnels essay over de verhouding mythe-rite, hoe voortreffelijk op zichzelf ook, zijn te esoterisch geschreven. Weinig dienstig met het oog op de aangesproken groep is het ook als de Blois een literatuuroverzicht in zijn opstel over Augustus' systeem verwerkt. Het is natuurlijk wel voortreffelijk dat een gerichte bibliografie op het eind de doorstudeerder de weg wijst.

Substantiële inhoud gepaard aan helderheid en leesbaarheid, zijn de algemene kwaliteiten van deze *Kaleidoskoop*, waarin de auteurs hun individualiteit hebben weten te bewaren. De stijlen zijn herkenbaar; een enkele keer blijven ons zelfs flauwiteiten niet bespaard ("De aarde draait om de zon, zei Galilei, en deze lont in het kruisvat werd bijna de lont bij zijn brandstapel.").

Deze staalkaart van het Nederlandse oud-historische bedrijf zal verwacht ik, vooral zijn dienst bewijzen als tentamenliteratuur. Maar ook de leraar geschiedenis die zijn sluimerende belangstelling voor de oude historie wil voeden, moet naar deze kaleidoskoop kijken.

Anton J.L. van Hooff

RENAISSANCE

De besprekingen zijn geschreven door H.M.G. Schrijnemakers.

Jacques Heers, *Borgia en Medici. Het pauselijk hof in de 15e eeuw*. (Kosmos, Utrecht-Antwerpen 1989) 216 blz.

De oorspronkelijke titel van dit boek luidt *La vie quotidienne a la cour pontificale au temps des Borgia et des Médicis 1420-1520* (Hachette 1986). Het maakt dus deel uit van een bekende serie over 'het dagelijks leven'. Zulke boeken ontbreekt het wel eens aan samenhang, maar dat is in dit geval niet zo. De auteur, mediaevist aan de Sorbonne, heeft een duidelijk thema: de uitbouw van de pauselijke staat tot een moderne monarchie.

Het boek borduurt dus voort op de these van Paolo Prodi's *Il sovrano pontefice* (1982; intussen ook in het Engels vertaald): de pauselijke aanspraken op gezag over alle vorsten werden al voor de Reformatie steeds minder serieus genomen door de nationale staten in opkomst. De gevangenhouding van Bonifatius VIII te Anagni (1303) door de Franse koning, de 'ballingschap' te Avignon en het conciliarisme uit de 15e eeuw zijn daarvan voorbeelden. Weliswaar handhaafde de paus tot ver in de zeventiende eeuw de universalistische pretentie scheidsrechter te zijn over de vorsten (bijvoorbeeld nog bij de vrede van Nijmegen in 1678), maar al in de vijftiende eeuw werd ook hij zelf steeds meer een modern monarch. De pauselijke staat kan zelfs gelden als een uitgesproken voorbeeld voor de *New Monarchies*: een naar centralisatie strevende staat met een (weliswaar clericale) bureaucratie, waar de Romeinse adel werd onderworpen aan de vorstenmacht van de paus. Zo werden kardinalen op den duur een soort ministers en bloeide er naast het ambtenarenapparaat, de curie, een pauselijk hof. Een probleem was wel het ontbreken van erfgenamen en dus van een vorstelijke dynastie, die de stabiliteit van de staat bevorderde. De dood van een paus gaf meestal aanleiding tot onlusten; zijn beschermelingen, nu hulpeloos, werden het slachtoffer van plundering. Vandaar het nepotisme van bijvoorbeeld

kleio

de Borgia-, Della Rovere- en Medici-pausen, die hun neven voorzagen van ambten en van stemmen in het conclaaf.

Ook de 'comune', de stadsregering van Rome, werd onderworpen aan de vorst. Het Kapitoel werd overheerst door het Vaticaan. Niet langer was de soeverein alleen maar hoofd van een oude adelsfamilie als de Colonna of de Orsini, maar hij werd een absoluut monarch. Dienovereenkomstig verdwenen in Rome de middeleeuwse vechttorens en werd de nieuwe hoofdstad voorzien van een dwangburcht. Castel Sant'Angelo, en een nieuwe residentie in het Vaticaan. Het hof kreeg er een hofkapel (de Sixtijnse) en er werd een zomerverblijf gebouwd (de Belvedere), zoals dat later in Versailles zou gebeuren. Boven het graf van Petrus verrees de nieuwe basiliek als symbool van de centralisatie. Stadsvernieuwing was gericht op het aantrekken van pelgrims. Zelfs het humanisme en de cultus van de Klassieke Oudheid stonden in dienst van het absolutisme: de verheerlijking van het Romeinse verleden in de geschriften van de geleerden droegen bij aan de roem van de pausen.

Een nuttig boek dus, heel concreet en met veel voorbeelden, gebouwd rond een vruchtbare these. Jammer dat zo vaak Franse termen ten onrechte onvertaald blijven: Enkele voorbeelden: 'Capoua' in plaats van 'Capua', 'Suburre' in plaats van 'Suburra' en 'machicoulis' in plaats van schietgaten. In het Nederlands wordt 'Tite Live' vertaald met 'Livius' en spreken wij van de St. Jan van Lateranen in plaats van in Lateranen. De vertaalster lijkt niet erg vertrouwd met Romeinse en Italiaanse namen; zo wordt met 'Santa Maria Minerva' de 'Santa Maria sopra Minerva' bedoeld en met de 'San Spirito in Sassia' de 'Santo Spirito', met de 'Santo Maria de Popolo' echter de Santa Maria del Popolo en de 'basiliek Santa Maria' is de 'Santa Maria Maggiore'. Met 'la Brenta' wordt het dal van de Brenta bedoeld en met de 'villa Farnese' de 'villa Farnesina'. In de terminologie van de katholieke kerk spreekt men van 'gewijde vaten' in plaats van 'gewijde vazen'. De 'collatio' van bisdommen is iets anders dan de cumulatie. De 'burelen in het Vaticaan' staan niet op de Gianicolo-heuvel. Michelangelo beschilderde de sixtijnse Kapel niet voor Sixtus IV. De dwarsbeuk van een kerk is geen 'dwarsbalk'. 'Botteghe' van kunstenaars zijn geen winkels, maar hun ateliers of werkplaatsen. Vertalen is ondankbaar en slecht betaald werk. Misschien loont het voor de uitgever, als de tekst wordt nagelezen door een vakhistoricus. Een goed boek verdient een duidelijke vertaling.

Kate Simon, *Gonzaga. Macht, intrige en cultuur in een Italiaanse renaissance-stad* (Kosmos, Utrecht-Antwerpen 1988) 288 blz.

Mantua is als Renaissance-centrum niet helemaal onbekend in de schoolboeken. Soms wordt daarin de classistische gevel afgebeeld, die Alberti ontwierp voor de Sant'Andrea. Toeristen vinden vanuit Verona hun weg naar het hertogelijk paleis, een enorm gebouw, dat in de loop der eeuwen steeds weer werd uitgebreid. Zij bezoeken er de Bruidskamer, door Mantegna voorzien van schitterende fresco's voor de Gonzaga. Die familie heerste vanaf 1328 over stad en land, tot het geslacht rond 1700 uitstierf en Mantua werd ingelijfd bij het keizerrijk.

De Gonzaga waren vooral condottieri, legeraanvoerders van nu eens keizerlijke, dan weer Franse troepen, niet zelden ook bondgenoten van Venetië of Milaan, waar tussen hun grondgebied lag ingeklemd. Vandaar de rol die zij speelden in de internationale politiek en bij de handhaving van de machtsbalans tussen de grotere Italiaanse staten in de veertiende en vijftiende eeuw, en het wankel evenwicht, waarin zij zich staande trachtten te houden tijdens de ingewikkelde Italiaanse oorlogen (1494-1559) tussen Habsburg en Valois. In de zestiende eeuw kreeg ook Mantua zijn absolute monarchie: de vijfde markies, Federico, werd in 1530 hertog, zoals de Medici dat in Florence werden. Voor de economie was dat geen nadeel: door de hervormingen van kardinaal-regent Ercole rond 1550 steeg de welvaart, die met name te danken was aan de textielnijverheid en het hof.

Het mecenaat van de Gonzaga maakte Mantua tot een centrum van kunst en cultuur. Met name Isabella d'Este (1474-1539), die aan het hof van haar vader in Ferrara een klassieke opvoeding had genoten, beschermde na haar huwelijk met de vierde markies van Mantua humanisten als Pietro Bembo en Baldassare Castiglione, de auteur van *De Hoveling*. Leonardo en Titiaan schilderden haar portret. Ook het muzikaleven had veel aan haar patronage te danken. Zij was een van de beroemdste vrouwen van haar tijd en overtrof haar echtgenoot verre in culturele en diplomatieke aangelegenheden.

In de zeventiende eeuw raakte Mantua in verval, vooral toen een zijtak van de Gonzaga het hertogdom ging regeren. Aan hun toenmalige gedrag ontleent de hertog uit Verdi's Rigoletto zijn reputatie van vrouwenjager, hoewel ook homosexualiteit een rol schijnt te hebben gespeeld.

Het boek van Kate Simon beschrijft dit alles zonder veel bezinning op theorie of structuur. De enige 'rode draad' is de chronologie, en die is gecompliceerd genoeg als het om de stamboom der Gonzaga of de verwickelingen van de internationale diplomatie gaat. Dat de chronologische hoofdstukken geen titels dragen, zegt iets over het gebrek aan structuur. Omdat de auteur haar kaartenbak niet in die hoofdstukken kwijt kan, onderbreekt zij haar verhaal door *intermezzi*, die vaak alleen zijdelings daarmee samenhangen. Tussen twee willekeurige hoofdstukken staat dan bijvoorbeeld een uitweiding over *magie en wetenschap* of over *de langzame pest* (syfilis).

Maar ook binnen het verhaal springt de auteur nogal eens van de hak op de tak. De informatie is dus niet zo gerangschikt, dat ze gemakkelijk onthouden of zelfs maar overzien kan worden. Een register ontbreekt, maar gelukkig is er wel een stamboom van de voornaamste Gonzaga opgenomen in het boek.

Als leesboek met soms interessante verhalen - bijvoorbeeld over de test waarmee hertog Vincenzo I (1562-1612) zijn potentie moest bewijzen - zou het boek geslaagd zijn, wanneer de harkerige vertaling niet zo storend was. Enkele voorbeelden: "*Noordelijke Italiaanse heersers concentreerden hun macht in de steden, die zij gebruikten voor het voeren van handel en het uitwisselen van kennis, kunst en geld, kortom voor de beschaving*". En: "*De gevolgen van de zwarte pest, gevolgd door minder ernstige pestperioden en hongersnoden, leidden tot verontrustende vragen, die eerst bij de renaissancefilosofen de kop opstaken maar die later ook tot andere bevolkingslagen doordrongen*". Dat leest niet prettig. Soms wekt de vertaalster de indruk niet te weten wat er wordt bedoeld met religieuze termen: het concilie van Trente (dat aanvankelijk in het keizerlijk Mantua zou worden gehouden!) is geen synode en ook geen raad. 'Kerkvaders' zijn geen kerkelijke bestuurders. In augustus wordt niet het feest van 'Hemelvaart' gevierd, maar dat van Maria Tenhemelopneming. En een 'conclaaf' komt alleen bijeen om een nieuwe paus te kiezen. Andere fouten: Adriaan VI was geen 'Vlaming', Asti en Novara liggen ten westen en niet ten oosten van Milaan, terwijl Parma juist wel weer wel ten zuidoosten daarvan ligt. Onzorgvuldigheden van de vertaalster of van de auteur? Ook het laatste is mogelijk, want het boek lijkt de vrucht van enkel compilatie, en dat volgens een weinig systematische werkwijze.

HISTORIOGRAFIE

Leen Dorsman, G.W. Kernkamp. *Historicus en Democraat, 1864-1943. Historische Studies* (uitgegeven door de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht, dl. XLIX, Groningen 1990).

In 1894 schreef Robert Fruin over de historicus G.W. Kernkamp (1864-1943): "*Hij is door hen (zijn vrienden) als een verkondiger van democratische leerlingen opgehield en voor zoo een is, dunkt mij, op de katheders de plaats niet*". De visie van Fruin heeft zeker een rol gespeeld bij het niet doorgaan van Kernkamps benoeming tot hoogleraar te Groningen.

Over deze radicale historicus heeft Leen Dorsman zijn bovengenoemde dissertatie geschreven en hij heeft daarbij gekozen voor de intellectuele biografie. Een juiste keuze, want voor een uitvoerige biografie ontbreekt het archiefmateriaal. Via deze intellectuele biografie maken we kennis met een figuur die én als historicus én als journalist zijn sporen in de Nederlandse intellectuele wereld heeft nagelaten.

Als historicus is hij degene geweest die in Nederland duidelijk gepoogd heeft om in de geschiedschrijving meer aandacht te geven aan de invloed en doorwerking van materiële factoren op de gebeurtenissen. Zonder zich gewonnen te geven voor het historisch materialisme probeerde hij "*de groote beweegkrachten in de ontwikkeling der maatschappij na te sporen*" en zocht hij, ook geïnteresseerd in het sociaal-darwinisme, naar ontwikkelingswetten. Toch wees hij het historisch materialisme af. Hij wilde geen deductieve, maar een inductieve methode en "*van de laatste instantie, die de socialist vindt in de wereld buiten den mensch, beroep ik mij in allerlaatste instantie op den mensch zelf*".

Kernkamps opstelling zorgde voor een frisse wind in de nog sterk door de filologische bronnenkritiek beheerste Nederlandse historische wereld. P.J. Blok had wel aandacht voor sociale geschiedenis gevraagd, maar had het in zijn werk toch nauwelijks waar gemaakt. Het was nu aan de volwassen generatie van 'de Beweging van Negentig', met hun oog voor maatschappelijke vraagstukken, om de vernieuwing waar te maken.

Kernkamp, H. Brugmans en D. van Embden hebben de aandacht voor de sociale en economische geschiedenis in Nederland geïnitieerd. Zij werden daarbij gestimuleerd door intellectuelen uit het milieu van de kathedersocialisten, de latere vrijzinnig democraten, waartoe ook Kernkamp behoorde en uit de kring van de sociaal-democraten (F. van der Goes).

Kernkamp, geen econoom van professie, heeft als eerste veel statistisch materiaal in zijn dissertatie over de Sonttollen verwerkt. Hij zette later zijn leerlingen op sociaal-economische onderwerpen en nog belangrijker, hij heeft via het Historisch Genootschap, de Rijkscommissie voor de Vaderlandsche Geschiedenis en het Economisch-Historisch Archief de bestudering en uitgave van economisch-historisch bronnenmateriaal sterk bevorderd. Hij haalde N.W. Posthumus, de man van de lonen- en prijzengeschiedenis, naar de RGP.

Dorsman heeft deze ontwikkeling van Kernkamp als historicus niet alleen in het Nederlandse kader geplaatst, een kader van een ook op andere gebieden zich vernieuwende gemeenschap. Hij heeft ook de internationale context geschetst, zoals die ondermeer tot uiting kwam in de discussie in Duitsland en elders over de geschiedkundige opvattingen van Karl Lamprecht. Al met al biedt hij hier een uitstekend overzicht van de historiografie op het breukvlak van twee eeuwen.

Van Kernkamps eigen historisch arbeidsvelden wordt ons ook een goed beeld gegeven. Hij was een generalist, die over Romeinse geschiedenis schreef, maar ook grote aandacht had voor de eigentijdse geschiedenis en voor 'presentisme' schrok hij niet terug, in zijn journalistieke werk noch in zijn hoorcolleges.

Over de Nederlandse geschiedenis had Kernkamp eigen opvattingen. Zo zag hij in de Nederlandse Opstand vooral een volksofstand en hij bevond zich daarmee in het voetspoor van Bakhuizen van den Brink en van Vloten. Tegelijk waardeerde hij de Erasmiaanse geest meer dan de Calvinistische. De scheiding tussen Noord en Zuid zag hij meer als een nadeel voor het Zuiden, dat onder vreemde heerschappij bleef, dan voor het vrije Noorden. Van Grootnederlandse gedachten moest hij niets hebben. Hij zag daarin toch teveel Duitse invloed.

De tijd van de Republiek was voor Kernkamp niet zoals voor Fruin "*een voorgoed vervlogen tusschentijd*". Voor hem was er wel continuïteit en hij was en bleef een overtuigd Loevesteiner. Johan de Witt was zijn held, want erg pro-Oranje is Kernkamp nooit geweest. De zeventiende eeuw was zijn favoriete tijdperk. Hij heeft er ook veel onderzoek naar verricht. Niet alleen de handelsgeschiedenis had zijn interesse, ook prosopografisch onderzoek avant la lettre hield hem bezig. Het blijkt uit zijn studies *Regeering en Historie, Amsterdamsche Patriciërs* en over Hans Bontemantel.

In de Patriottentijd zag hij ook meer dan zijn tijdgenoten (Colenbrander) het nationale element en de emancipatie van de burgerij. Juist elementen als emancipatie, kennisoverdracht en democratisering waren voor Kernkamp sleutelbegrippen in wat voor hem de essentie van het bestaan was: hoop op en geloof in een redelijke samenleving. Dit verlangen verklaart mogelijk ook zijn grote belangstelling voor de journalistiek.

Van 1888 tot 1901 was hij leraar te Utrecht. Van 1901 tot 1903 was hij hoogleraar te Amsterdam en in 1903 vertrok hij om onduidelijke redenen naar Utrecht, waar hij tot 1936 deze functie bekleedde. Zijn hoogleraarschap bedroeg 35 jaren, als journalist was hij al sedert 1892 werkzaam. Hij schreef over politieke vraagstukken en over zijn eigen vak in het progressieve weekblad *De Amsterdammer*, sedert 1925 *De Groene Amsterdammer* en deed dit tot 1929. Van dit weekblad was hij van 1920 tot 1929 ook hoofdredacteur. Daarnaast schreef hij met grote regelmaat in *Vragen des Tijds*, het maandblad van de kathedersocialisten.

Dorsman heeft, na eerst een biografische schets geleverd te hebben, in het tweede gedeelte van zijn boek Kernkamp als historicus belicht en in het derde deel diens journalistieke arbeid beschreven.

Ook dit laatste deel munt uit door helderheid en leesbaarheid. Alle grote politieke vraagstukken passeren de revue, met als pièce de résistance de Eerste Wereldoorlog.

Hoewel hij voor een duurzame vrede na 1918 veel verwachtte van een verdere democratisering (kiesrecht), werd ook Kernkamp na verloop van tijd gekweld door de vraag of de democratie wel goed functioneerde. Als een probleem voor het democratisch functioneren van Nederland zag hij de verzuiling, die zich manifesteerde in een te veel aan stabiliteit en in manipulatie van bovenaf. Als oplossing zag hij een terugkeer naar het districtenstelsel en de invoering van een referendumsysteem en mogelijk een 'organisch' gekozen Eerste Kamer.

In 1933 kwam Kernkamp in het nieuws doordat hij zijn naam had verbonden aan het *Bruinboek* tegen het nationaal-socialisme. Er werd hem verweten zich voor een communistisch karretje te hebben laten spannen. Kernkamp heeft zich goed verdedigd en de kern, zijn kritiek op het nationaal-socialisme, handhaafde hij. Hij behoorde niet voor niets tot de mede-oprichters van het Comité van Waakzaamheid.

Zijn laatste jaren als hoogleraar besteedde hij aan een geschiedenis van de Utrechtse

universiteit, die verscheen ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan in 1936. Postuum verscheen een biografie over Prins Willem II, waar hij opnieuw iets van zijn grote kennis over de 17e eeuw liet zien.

Dorsman heeft met de compositie van het boek geworsteld, maar de uiteindelijke dieldeling mag geslaagd genoemd worden, al valt een enkele herhaling door deze werkwijze niet te vermijden. Een ander probleem is de definitieve plaats van Kernkamp in het pantheon van Nederlandse historici. Hij heeft veel zaken geëntameerd, maar er is ook wel één en ander niet afgemaakt. Men mag zich wel de vraag stellen of de journalistieke arbeid niet te veel van de historicus gevraagd heeft. Dorsman lost dit dilemma elegant op door Kernkamp als geslaagd generalist naar voren te halen. Hij doet dit in een goed geschreven biografie, waarin niet alleen de persoon van Kernkamp belicht wordt, maar waarin ook het licht valt op de geschiedschrijving in Nederland. Ook komen via Kernkamps journalistieke arbeid allerlei zaken uit binnen- en buitenland aan de orde en leren we en passant ook nog iets over de Nederlandse persgeschiedenis.

Het boek wordt, zoals het hoort, afgesloten met een bibliografie van Kernkamps oeuvre, een verzorgd notenapparaat en een register.

P. van Hees

HERALDIEK

C. Pama, *Prisma van heraldiek en genealogie* (Het Spectrum, Utrecht 1969; herziene editie 1990) prijs f 19,90.

Tussen geslachtswapens en familiegeschiedenis bestaat uiteraard enig verband. Al is het alleen maar vanwege de interesse van veel mensen, op zoek naar hun voorouders, om het onderzoek uit te breiden met een korte studie naar het al of niet bestaan van een familiewapen.

Voor veel 'familie-onderzoekers' kan dit boekje daarom een uitkomst betekenen. De auteur heeft in zijn overzicht ruim 3000 trefwoorden en begrippen alfabetisch gerangschikt.

Naast het ontstaan en de achtergrond wordt er door de schrijver iets verteld over de ontwikkeling, betekenis en toepassing van de beide wetenschappen. Daarnaast geeft het gidsje praktische informatie over de verschillende rijks-, gemeente- en streekarchieven en adressen van bladen en verenigingen in ons land.

Het boekje is geen handleiding voor onderzoekers die met een stamboomonderzoek

willen beginnen (of voor de gevorderden die er zich verder in willen verdiepen). Daarvoor geeft de inleiding te weinig informatie. Het is vooral een gids met veel snuffelmateriaal en wetenswaardigheden. Het grote nadeel hiervan is dat rijp en groen zijn bijeengeharkt. Op één pagina kom je zo informatie tegen onder de trefwoorden: kobalt, knoest, klophamer, klooster, knie en koe. Je vraagt je dan direct af waarop begrippen zijn geselecteerd. Zo vind je bijvoorbeeld wel informatie over de Friese vlag, terwijl een uitleg over de Hollandse of Brabantse ontbreekt. Hetzelfde gevaar schuilt in het opnemen van beschrijvingen van 'belangrijke' personen. Onwillekeurig zoek je als recensent naar namen die ontbreken. Zonder mankeren vind je dan iets niet. Dat alles neemt niet weg dat er voor onderzoekers in de wapen- en familiegeschiedenis een waardevol boekje verschenen is, waar veel in valt te ontdekken. De gebruikswaarde ervan wordt nog vergroot door een overzicht van heraldische termen in het Frans, Duits en Engels, waarmee de gids wordt afgesloten.

Kees Torreman.

KLEIO KRANT

De komst van de

Op 22 mei j.l. werd de *Leidraad Europese Integratie. Een leidraad voor de leerkracht bij het examenonderwerp geschiedenis Europese Integratie 1945 - 1990* aangeboden aan staatssecretaris Wallage.

De commissie, bestaande uit J. Hermans, W. Lenders, H. Budé-Janssens, J. van Buiten en W. Blankert, die verantwoordelijk is voor de stofomschrijving van het CSE-onderwerp heeft onder andere op dringend verzoek van de VGN een reader samengesteld voor docenten met achtergrondartikelen en lesmateriaal. Evenals bij het onderwerp 'Vrouwengeschiedenis' van dit en vorig jaar staat het wel en wee van de Europese eenwording niet iedereen even helder voor de geest en is informatie daarover slechts door middel van een inten-

sieve speurtocht in bibliotheken te bemachtigen. Ook dit onderwerp is nu eenmaal niet zo 'in' geweest in het verleden.

Bij de overhandiging van de Leidraad ging J. Hermans kort in op het werk van de commissie aan de stofomschrijving en de bundel. Deskundigen van de Hogeschool Gelderland en van het CEVNO en mensen van de VGN hebben hier heel wat vrije tijd ingestoken. Zowel Nederlandse als Vlaamse wetenschappers en Euro-parlementariërs werden om advies en bijdragen gevraagd.

De commissie hoopt dat de bundel een goede steun in de rug zal zijn voor de docenten die les gaan geven over Europa. De Europese integratie is geen automatisch gebeuren geweest en een verdere eenwording vereist bewuste burgers in de lidstaten. Het is essentieel dat juist de jeugd op dit punt voorgelicht wordt en dan bij voorkeur in het kader van het vak geschiedenis en staatsinrichting. *'Daarin kijk je achteruit om te zien waar je je bevindt, zodat goede lijnen uitgezet kunnen worden voor de toekomst.'*

Hierna was het woord aan de voorzitter van de VGN Mw. J. van der Leeuw-Roord, die van de gelegenheid gebruik maakte de staatssecretaris een tweede boekwerk aan te bieden. de nota *Zonder geschiedenis geen toekomst. De positie van het vak geschiedenis en staatsinrichting in de tweede fase van het voortgezet onderwijs.*

Onder het motto *'...Wie aan het verleden hangt verliest één oog Wie het verleden negeert verliest beide...'* zijn de VGN en het NHG ingegaan op de uitdaging van de heer Van Staveren van het Ministerie van O&W om met een voorstel te komen betreffende de invoering van geschiedenis en staatsinrichting als

toe dat in het onderwijs in de tweede fase de culturele dimensie nog wel wat versterkt moet worden. In één van de doorstromingsprofielen past geschiedenis natuurlijk goed, maar in hoeverre de cultuur in de overige drie aan de orde komt, is niet helemaal duidelijk. Overigens zou die culturele basiskennis ook zijn plaats kunnen krijgen in de basisvorming; het is maar de vraag

V.l.n.r. Wiel Lenders, Jan van Buiten, Hélène Budé-Janssens, Wolter Blankert en Jules Hermans.

verplicht vak in de tweede fase van het voortgezet onderwijs. (Zie hiervoor de bestuursmededelingen in eerdere nummers van *Kleio*.) In de nota wordt aangegeven waarom geschiedenis voor iedere leerling een noodzaak is, en dat niet alleen in de tweede fase, maar in het hele voortgezet onderwijs. Tevens worden aanbevelingen gedaan voor de naaste toekomst. Er zou een gemengde commissie moeten komen van NHG en VGN, die zich buigt over alle praktische problemen die de invoering van geschiedenis en staatsinrichting als verplicht vak met zich meebrengt. De afstemming op elkaar van de kerndoelen basisvorming en tweede fase, het aangeven van leerstofkaders en het afstemmen van de leerstof met die van het vak maatschappijleer, het moduleren van het basispakket als dat mogelijk is, zijn enkele knelpunten, die genoemd worden.

In zijn antwoord op de voorzitter van de VGN gaf de staatssecretaris

hoe diep die moet gaan en er zijn natuurlijk ook anderen die zich met aspecten van cultuur bezig houden... Voorlopig vond hij het vak geschiedenis en staatsinrichting in de onderbouw van het VO goed bediend. Grote groepen leerlingen krijgen nu voor het eerst echt met geschiedenis te maken!

De commissie Europese Integratie werd bedankt voor haar werk. De Europese dimensie heeft een zekere prioriteit op het ministerie van O&W. Hoewel economische integratie ver gevorderd is, is met name in Nederland nog vrijwel geen sprake van een Europees getint gemeenschappelijke gevoel. Door dit eind-examenonderwerp krijgen leerlingen meer kennis van een bestaande politieke realiteit en meer oog voor de mogelijkheden in de toekomst. Dat ook een beroep is gedaan op deskundigen buiten Nederland, vond Wallage prijzenswaardig...

Tineke Bogaerts

Commissie Vrouwen-geschiedenis

Vrouwen in de filmgeschiedenis

Lezing voor bovenbouw-leerlingen

Als we de boeken over filmgeschiedenis moeten geloven, is deze uitsluitend een zaak van mannen geweest. Zo zullen we de naam van Alice Guy Blaché nergens aantreffen. En dat terwijl zij aan de wieg van de cinematografie stond en lange tijd de enige vrouwelijke regisseur was. Ook andere vrouwen krijgen niet de aandacht die zij verdienen. Het blijft verborgen dat er heel veel vrouwen werkten in de snelgroeijende filmindustrie, niet alleen als actrice, maar ook als camera-vrouw, scenario-schrijfster en regisseuse.

Hoe komt het dat vrouwen in de filmgeschiedenis onzichtbaar zijn? Waarom sloot de filmindustrie in Hollywood vrouwen vanaf het eind van de jaren 20 uit? Waarom kennen we nu zo weinig vrouwelijke regisseurs?

Deze vragen komen aan bod in een lezing die filmtheoretica Anke Coumans in het kader van vrouwen-geschiedenis heeft samengesteld voor de hoogste klassen Havo en Vwo. Zij schetst de begintijd van de film en de rol van enkele vrouwen daarin, geïllustreerd met videofragmenten uit hun films.

De koppeling van vrouwengeschiedenis met een binnen schoolverband minder gebruikelijk onderwerp bleek tijdens haar voordracht op het Twickelcollege in Hengelo voor de leerlingen een boeiende combinatie.

De lezing duurt twee lesuren. Videoapparatuur dient aanwezig te zijn. De kosten bedragen f150,-, exclusief reiskosten. Docenten die geïnteresseerd zijn kunnen contact opnemen met: Anke Coumans, Dorpsstraat 35, 6677 PJ Slijk-Ewijk. Tel. 08818 - 1970.

Histo-tape

Oral history voor het VO

U kent nu vast het programma 'Het spoor terug' van de VPRO. De redactie kreeg onlangs de VGN-Huib de Ruyterprijs. In dit radioprogramma doen ooggetuigen verslag van gebeurtenissen van deze eeuw. In de vorm van een docu-drama gaat men ook verder terug in de tijd.

Een uitzending van 'Het spoor terug' over de crisisjaren is door het KPC in samenwerking met de VPRO bewerkt voor het voortgezet onderwijs en voorzien van lesmateriaal. Uit de verhalen van de ooggetuigen zijn korte fragmenten gelicht. Zo is een (histo)tape ontstaan, waarin in ongeveer 18 minuten twee onderwerpen worden behandeld: hoe het was om in de jaren 30 in een arbeiderswijk te wonen, en, in echt Rotterdams, hoe mensen de 'steun' beleefden.

Het lesmateriaal bestaat uit luister-en verwerkingsopdrachten. Het werken met de band en het lesmateriaal kost een klein halfuurtje per onderwerp. Vragen en opdrachten kunnen gemakkelijk gekopieerd worden.

Histo-tape I 'De crisis' is te bestellen bij de Infodienst van het KPC. Postbus 482, 5201 AL Den Bosch. Tel. 073 - 215435.

CSE-onderwerp 1992 Interbellum

Van het radioprogramma 'Het spoor terug' zijn cassette-banden leverbaar die u kunt gebruiken bij het CSE-onderwerp Interbellum voor 1992. In 1987 werd een achtdelige serie uitgezonden over die periode.

Onderwerpen waren:

- . De vergissing van Troelstra;
- . Nooit meer oorlog (over dienstweigeren na 1918, de anti-Vlootwetdemonstraties en de Spaanse Burgeroorlog);
- . De opkomst van de radio;
- . De landarbeidersstaking van 1929;
- . De Neo-Malthusiaanse Bond en verstandig ouderschap;
- . De Zuiderzeewerken;
- . Crisis en oproer;
- . Mussert of Moskou.

Verder zijn er uitzendingen geweest die gedeeltelijk te gebruiken zijn in lessen over deze periode, bijvoorbeeld over Duitse dienstbodes, herinneringen van veenarbeiders, Rode Hulp in crisistijd en over de Stichting Volkswoningen in Utrecht.

De cassettes zijn bij de VPRO te koop voor f10,- per stuk (bij aanschaf van een hele serie korting). U kunt daar ook de catalogus met het totale aanbod aanvragen door f5,- over te maken op postgiro 444600 t.n.v. VPRO te Hilversum o.v.v. Publieksservice Catalogus.

De Europese Gemeenschap

Twaalf landendocumentaties

Onder deze titel is een publicatie verschenen van het CEVNO, het Centrum voor Internationale Vorming in het Nederlandse onderwijs, over de twaalf EG-landen. Behalve een hoofdstuk over de EG in het algemeen bevat de bundel uitvoerige feitelijke informatie per lidstaat over:

- . geologie
- . klimaat en bodem
- . geschiedenis
- . bevolking
- . hoofdstad
- . economie
- . toerisme
- . politiek
- . onderwijs
- . cultuur en media

Het geheel is verlucht met vele grafieken, tabellen en kaarten en speciaal voor scholen gemaakt. Misschien iets voor de schoolbibliotheek?

De Europese Gemeenschap, twaalf landendocumentaties is te bestellen bij het CEVNO (Antwoordnummer 770, 1800 WB Alkmaar) en kost f55,- exclusief verzendkosten. CEVNO/PLATFORM-leden hebben recht op 25% korting.

De Europese twaalf landendocumentaties Gemeenschap

geologie
klimaat en bodem
geschiedenis
bevolking
hoofdstad
economie
toerisme
politiek
onderwijs
cultuur en media

TELEAC

Graven voor de Farao Het dagelijks leven in Egypte

In de zomervakantie, op maandag 29 juli, start Teleac met een serie van acht televisielessen, acht radiolessen en een cursusboek over het dagelijks leven in het Oude Egypte.

De televisieprogramma's gaan over het dorp Deir el Medina, waar de koninklijke tombes maakten in de Vallei der Koningen. Uit hun schilderijen en aantekeningen op steen en papyrus is het mogelijk een beeld te krijgen van het leven van gewone mensen.

De behandelde tijd loopt van Ramses II tot en met het verval van het Derde Rijk.

Aan de orde komen o.a. het graf van Toetanchamon, een dorpsgraf met alledaagse voorwerpen, vrouwen in het dorp, de schrijver en zijn werk en uiteindelijk het wegtrekken van de bewoners. De radiolessen geven algemene achtergrondinformatie.

Deze informatie van Teleac hebben we van horen zeggen: men is op het moment nog bezig de laatste hand aan het boek en de uitzendingen te leggen. Maar het lijkt me de moeite waard om als u met vakantie bent, toch te proberen een videoapparaat aan te zetten. Leuk voor de brugklas in het nieuwe schooljaar! En mocht dat niet lukken, in september schijnen de banden bij Teleac te koop te zijn.

Het cursusboek is vanaf begin juli leverbaar en kost f55,- (postgiro 544232 t.n.v. Teleac/Utrecht, o.v.v. Graven voor de Farao)

Spot op de land- macht

100 jaar politieke prenten over het leger

Tot en met 21 oktober is in het Legermuseum in Delft een tentoonstelling te zien van politiek prenten die betrekking hebben op het leger, ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf in Den Haag. Aan de hand van de prenten komt u op de hoogte van honderd jaar Nederlandse militaire

100 jaar politieke prenten over het leger

geschiedenis, van dienstplichtproblemen rond 1900 via de veldslagen van de Eerste Wereldoorlog en de Duitse inval in 1940 naar de soldaat met de lange haren in de jaren zestig en de mechanisering en internationale samenwerking van nu.

Legermuseum,
Korte Geer 1,
2611 CA Delft.

Veluws Museum Nairac Barneveld

'Beschuit met muisjes'

Van 4 juli t/m 31 augustus is in het Veluws Museum een tentoonstelling te zien gewijd aan kraam- en doopgebruiken.

De ooievaar en de kool als verklaring van de plotselinge komst van een kind, bakerpraatjes en volksgeloof met betrekking tot de tijd van de zwangerschap, de baby-uitzet met bakermat en vuurmand om de luiers te drogen (waren ze te warm dan werd het kind 'te heet gebakerd'), gebruiken na de geboorte komen aan de orde.

De tentoonstelling is tot stand gekomen in samenwerking met het Informatiecentrum Volkscultuur in Utrecht.

Veluws Museum 'Nairac',
Langstraat 13,
Barneveld.

Onder de titel **KLEIO-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingenmateriaal uit, waarvan overgedrukt na te bestellen zijn.

Nog leverbaar zijn:

- KD 6 Over Leven
- KD 8 Suriname
- KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
- KD 15 Honderd jaar Landbouwgeschiedenis 1880-1980
- KD 16 Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden...?

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 40 blz. Prijs:

1 ex. f5,50, 2 t/m 10 ex. f4,50 per stuk, meer dan 10 stuks f3,50 per ex.; alles inclusief verzendkosten.

Katern 'Reizen in de zestiende eeuw' (hoofdstuk 3 van de uitverkochte KD 17 'Coornhert') 12 blz. met multiperforatie Prijs f0,50, excl. verzendkosten.

Verder zijn nog leverbaar de publicaties:

GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN, prijs f13,50

en

VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW, prijs f29,50 (beide inclusief verzendkosten)

U kunt bestellen door het goede bedrag over te maken op postrekening 128701 ten name van Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

CONSULENTEN ONTWIKKELINGSEDUCTIE

'LEERMIDDELEN'
'PROJECTKOPPELING'

Leerkrachten van het voortgezet onderwijs kunnen gratis gebruik maken van de adviezen van de consulenten 'Leermiddelen' en 'Projectkoppeling' van het Landelijk Netwerk Ontwikkelingseducatie (LNO).

Vraag de gratis folder aan bij het LNO, Postbus 7888, 1008 AB Amsterdam, 020-5481811

Na het examen

Het CSE geschiedenis en staatsinrichting van dit jaar heeft in de media weinig opzien gebaard. Van het onderwerp 'Vrouwengeschiedenis' is het nieuwtje natuurlijk af en klaarblijkelijk waren leerlingen en docenten niet zo pijnlijk getroffen door de vragen, dat het de krant haalde. Een goed examen dus?

De redactie van Kleio vroeg drie docenten naar hun mening. Zij schreven die 'heet van de naald op', bij het maken van het werk of tijdens het nakijken.

Vwo

**Bregje Pel
RSG, Enkhuizen**

Toen ik zelf eindexamen deed, bestond de tekstverklaring Nederlands uit 'Het onbehagen bij de vrouw' van Joke Kool-Smit, destijds een vijf jaar oud artikel. Ik weet het nu nog, evenals mijn niet al te door-dachte commentaar erop. Mijn leerlingen hebben de vragen naar aanleiding van hetzelfde artikel zeer to the point beantwoord; ze hebben in ongeveer zes weken tijd kennelijk een heel wat beter inzicht gekregen in de positie van vrouwen in onder andere de jaren 60 dan wij destijds - zonder die aandacht voor vrouwengeschiedenis. (Overigens:

dat het hele laatste schooljaar wordt besteed aan de twee eindexamenonderwerpen, zoals door Ronald Havenaar in zijn bespreking van het examen in *NRC-Handelsblad* beweert, is natuurlijk volstrekt onjuist.)

De eerste indruk die ik van het Vwo-examen kreeg was dat het in vergelijking met vorig jaar sterk is verbeterd. Het werkmateriaal past goed bij de vragen, er zit weer een opdracht in om een artikel te schrijven, er worden vragen gesteld over continuïteit en verandering en een vergelijking tussen Nederland en de VS is niet vergeten.

Bovendien is het niveau beduidend hoger dan vorig jaar en wordt er minder gevraagd naar 'weetjes'. Een vraag als nummer 32, 'Geef drie voorbeelden van verzet dat volgens de definitie van De Jong niet illegaal genoemd mag worden', vereist een behoorlijk kritisch denkvermogen.

In tweede instantie is er ook kritiek te leveren.

Het niveauverschil met het Havo-examen is ook dit jaar niet duidelijk aanwezig. Vragen naar zeer marginale feiten komen toch nog voor (zoals bijvoorbeeld vraag 30 naar een 'politiek actie' die Seyss-Inquart bedoelde). Soms is het werkmateriaal onduidelijk en zijn er vragen buiten de stofomschrijving. Vraag 10 is een goed voorbeeld van beide: Anna de Waal komt niet voor in de stofomschrijving en daarbij is de prent erg onduidelijk. Een onderschrift met de vermelding dat het ging om het Kabinet Drees 1952 en een minder misleidend bijschrift hadden van deze vraag een inzicht- in plaats van een kennisvraag gemaakt. Op zichzelf goed doordachte en van historisch inzicht getuigende antwoorden als: "Aan de ene kant continuïteit omdat de mannen volgens het traditionele rollenpatroon reageren op de komst van een vrouw, ze willen er goed uitzien, aan de andere kant verandering omdat er (voor het eerst) een vrouw op sollicitatiegesprek komt, die nog gepromoveerd is ook" zijn nu niet goed te rekenen.

Het correctievoorschrift heeft enkele twijfelachtigheden, de Nederlandse Unie bijvoorbeeld wordt opgevoerd

als verzetsactie (31). Ook de redactie van de vragen is niet altijd even duidelijk, bijvoorbeeld vraag 12 (*Waarom noemde Joke Kool-Smit in 1967 het huwelijk een instituut dat 'blijkbaar niet door een beter functionerend equivalent te vervangen' is?*). Ik miste vragen over aanpassing en accommodatie; er was mijns inziens teveel aandacht voor collaboratie en verzet. Leerlingen die Blom hebben bestudeerd zijn op het verkeerde been gezet bij vraag 28 bij een leestekst (*Wat bedoelt Seyss-Inquart met de zinsnede: "...was misleidend aangaande de werkelijke instelling der Nederlanders tegenover de Duitsers?"*). 'De houding van de Nederlanders leek meegaand, maar was in werkelijkheid anders', is het goede antwoord volgens het correctiemodel; veel leerlingen beantwoordden bij mij deze vraag met aanpassing, temeer daar de houding van de Duitsers in die eerste weken na de capitulatie gematigd vriendelijk is te noemen.

Al met al vind ik dit examen een vooruitgang vergeleken met dat van vorig jaar en is de kennis van de leerlingen, zeker voor wat betreft het onderdeel 'continuïteit en verandering' op een redelijke wijze getoetst.

ill. cartoon met onderschrift:

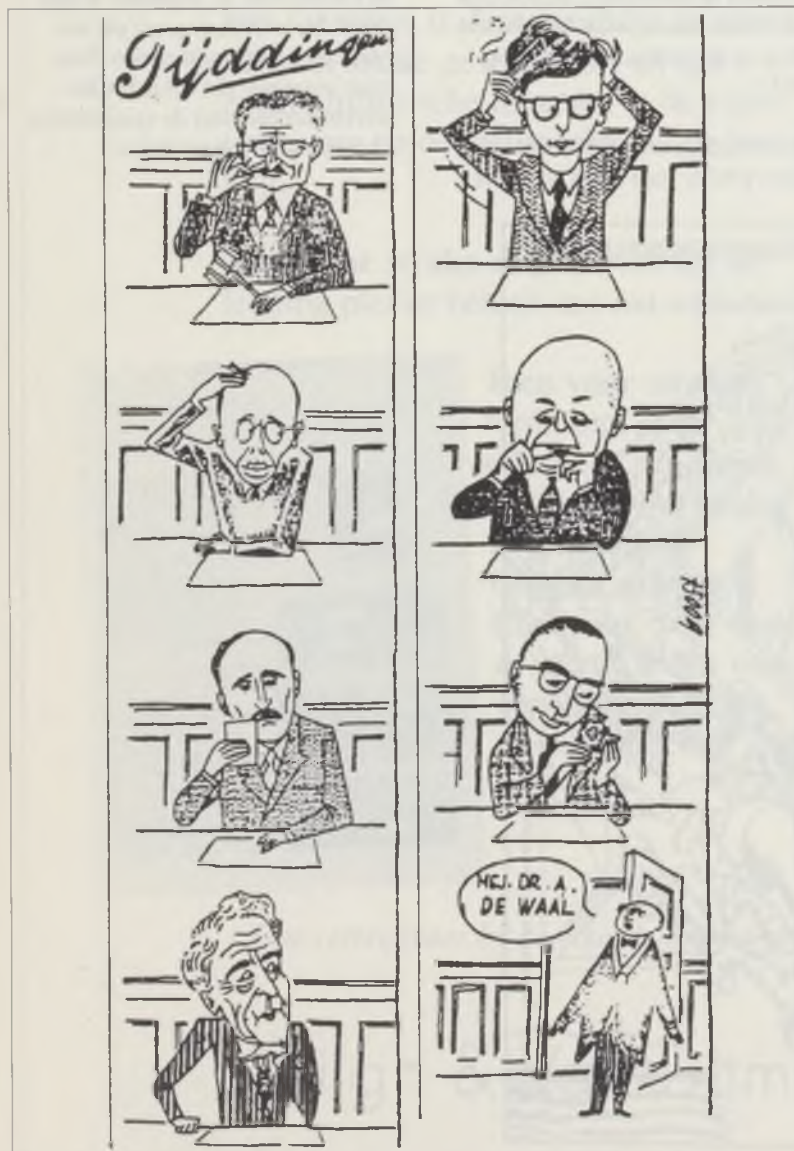
bron: W.H. Posthumus-van der Goot en Anna de Waal (red.), *Van moeder op dochter*; Nijmegen 1977, pag. 359.

Mavo

**René Veldkamp
De Meergronden, Almere**

Bij de getoetste vaardigheden in het Mavo D-examen 1991 valt op dat het accent vooral ligt op kennis en begrip. Vaardigheden als inzicht, analyseren en toepassen worden in het CSE niet getoetst, wat voor veel geschiedenisdocenten een onbevredigende zaak zal zijn.

Veel leerlingen zullen dit jaar problemen hebben gehad met de formulering van de vragen. In een aantal gevallen lijkt het erop dat leesvaardigheid wordt getoetst in plaats van kennis van de onderwerpen. Wat bijvoorbeeld te denken van vraag 9: *De Tweede Wereldoorlog had zowel in Nederland als in de VS invloed op*

bron: W. H. Posthumus-van der Goot en Anna de Waal (red.), *Van moeder op dochter*; Nijmegen 1977³, pag. 359

de gezinssituatie. Er waren overeenkomsten, maar ook verschillen tussen Nederland en de VS.

Hieronder staan daarover twee uitspraken (1 en 2).

1. In veel gezinnen was de echtgenoot afwezig.

2. Vrouwen werden door de regering gestimuleerd om betaalde banen te nemen.

Welke uitspraak/uitspraken betreffen een verschil?

Soms kunnen er ook vraagtekens geplaatst worden bij de als juist aangemerkte keuzemogelijkheden van een aantal meerkeuzevragen.

Illustratief is vraag 11:

Kwam er tijdens de Tweede

Wereldoorlog voor de Amerikaanse vrouw een verandering in haar positie op de arbeidsmarkt?

a. Nee, er gingen nauwelijks meer Amerikaanse vrouwen werken, omdat ze toen niet gemist konden worden in het huishouden.

b. Nee, er gingen wel meer Amerikaanse vrouwen werken, maar, net als voor de oorlog, vooral in de verzorgende beroepen.

c. Ja, Amerikaanse vrouwen die toen wilden werken, kregen meer kansen om te gaan werken en kregen hetzelfde loon als mannen.

d. Ja, Amerikaanse vrouwen kregen meer kansen om te gaan werken, al bleef hun loon stelselmatig achter bij dat van mannen.

Door het CSE wordt antwoordmogelijkheid c als juist aangemerkt, terwijl er ook argumenten pleiten voor mogelijkheid d.

Het is jammer dat het gekozen werkmateriaal niet altijd functioneel is en de antwoordmogelijkheden van een aantal meerkeuzevragen niet goed aansluiten bij de geformuleerde vraagstellingen. Verder is het niveauverschil tussen het C en D-examen erg klein en vooral terug te vinden in de correctievoorschriften.

Toch valt er ook wel iets positiefs te melden over het CSE 1991.

Het examen sluit goed aan bij de stofomschrijving en de keuze van de onderwerpen is in het algemeen evenwichtig. Het geringe aantal open vragen, 5 van de 40, betekent echter, dat een aantal vaardigheden waaraan veel docenten in het geschiedenisonderwijs een grote waarde toekennen en waaraan zij in hun dagelijkse lessen veel aandacht besteden, niet worden getoetst.

Havo

Hub Franssen College Sancta Maria, Kerkrade-West

Gevraagd naar een spontane reactie op het Havo-examen 1991 wil ik vooraf even kwijt dat met de keuze van het onderwerp

'Vrouwengeschiedenis' niet alleen een goede zaak is gediend maar ook het vak als zodanig aan belang en interesse bij de leerlingen heeft gewonnen.

Voor volgend jaar staat de Europese integratie op het programma en voor de wat verdere toekomst doet het gerucht de ronde dat het ontstaan van Nederland als interculturele samenleving wordt overwogen. Een prima ontwikkeling dus!

De beste manier om het examenwerk te beoordelen is het zelf te maken.

Dat doende blijkt vraag 1 terecht een niet te missen binnenkomer. Bij de vragen 2 t/m 5 worden Amerikaanse equivalenten gevraagd voor een aantal bekende Nederlandse vrouwen. Inclusief de motivatie voor de keuze lijkt mij dit geen problemen op te leveren. Achteraf blijkt de norme-

ring voor vraag 2 erg beperkt te zijn. Een vergelijking van Friedan/Kool-Smit als (mede)oprichtsters van de NOW resp. MVM of als schrijfsters van *The feminine mystique*/ *Het onbehagen bij de vrouw*, waarbij gewezen wordt op de inhoudelijke overeenkomsten zal ik zeker goed rekenen. (Zie: H. Gieles-Colenbrander en R. Schreuder, *Vrouwen in beweging*, blz.77-78.) Bij vraag 6 constateer ik tot mijn genoegen dat de opstelvraag terug is, nu in de vorm van een brief geschreven als Mrs. Roosevelt. Zeker een zinvolle vraag omdat de leerlingen zich moeten inleven in de tijd (1938), de persoon (Eleanor Roosevelt) en het beleid van de overheid in de VS en Nederland ten aanzien van de gehuwde werkende vrouw. Voor vraag 9 (moffenmeiden) lijkt de tijd mij nog niet rijp en vraag 15 doet me denken aan de Lanham Act van vorig jaar. Flauw dus! Zo niet echter de cartoon bij de vragen 20 t/m 22. Zelf zou ik leerlingen aan de hand van een dergelijke tekening altijd een verhaal laten schrijven waaruit de bedoeling van de ontwerper moet blijken. Dan vermijd je moeilijk te beoordelen antwoorden als 'Het werkmateriaal heeft betrekking op de verkiezingsuitslag van 1937'.

Bij werkmateriaal 7 (Eerbied voor den Arbeid) staat mijns inziens te

weinig toelichting. Deze strooibrief had op zijn minst gedateerd moeten zijn. Bovendien vergt het maken van drie denkstappen aan de hand van deze ene brief heel wat van een Havo-leerling.

De spotprent op het eind over de zuivering van 'fout' Nederland bracht mij even in verwarring door de labels aan de reeds gevulde zakken. Naast het grote aantal zou ook het sorteren naar categorie een hele klus kunnen zijn geweest, die een eerlijke en voorspoedige rechtsgang tot een probleem heeft gemaakt.

Samengevat vind ik het examen van een redelijk niveau, waar de gemotiveerde Havo-leerling binnen de beschikbare tijd gemakkelijk een voldoende voor moet kunnen scoren. Gelukkig wordt er duidelijk minder naar feitjes gevraagd dan verleden jaar en mede door de stelopdracht en de beide spotprenten kunnen de leerlingen laten zien over voldoende inzicht te beschikken.

Ten aanzien van de lay-out vraag ik me af waarom werkmateriaal 14 (kaartje met de belangrijkste stakingsgebieden) niet gewoon onder de teksten over de stakingen is afgedrukt. Nu is de kans groot dat het over het hoofd wordt gezien. Daar staat tegenover dat het gebruikte werkmateriaal méér de vraagstelling ondersteunde dan vorig jaar.

Toen voor straks

Een nieuwe geschiedenismethode
die rekening houdt met de leerling van nu!

Toen voor straks is een nieuwe geschiedenismethode voor Ibo en mavo die de geschiedenis dichterbij de leerling brengt door een eigentijdse invalshoek. 'Toen voor straks' werkt met eigentijdse thema's, waarbij gebruik wordt gemaakt van materiaal van nu zoals boeken, kranten, films, historische objecten binnen en buiten musea.

Toen voor straks maakt de leerlingen duidelijk dat het verleden overal rondom hen aanwezig is door aandacht te schenken aan lokale geschiedenis en aan andere historische aspecten in de eigen omgeving en de leefwereld van de leerling.

Toen voor straks zorgt ervoor dat de leerling plezier beleeft aan het verleden!

Toen voor straks werkt met vaste rubrieken per thema. In 'Toen voor straks' is de leertekst beknopt gehouden. Elk thema biedt naast de leertekst een vaste serie rubrieken die de verschillende

historische aspecten stuk voor stuk belichten. Elk thema is als volgt opgebouwd: inleving, beknopte leertekst, verdiepingsstof, mysterie, toen en nu, het onderwerp verfilmd, het onderwerp in boeken, voorwerpen in ons land.

Toen voor straks bestaat uit drie delen. Voor ieder leerjaar is er een leerboek, een werkboek en een docentenhandleiding. Het leerboek deel 1 is eind vorig jaar verschenen en kost f 27,50. Het werkboek en de docentenhandleiding deel 1 verschijnen in juni. Het leerboek van deel 2 verschijnt dit najaar al. U heeft dus voldoende tijd om de boeken zelf te beoordelen.

Voor meer informatie over **Toen voor straks** kunt u contact opnemen met onze afdeling Voorlichting en Verkoop, telefoon 070-3952324.

Ook verkrijgbaar bij de erkende boekhandel.

Nijgh & Van Ditmar Educatief
Postbus 3075
2280 GB Rijswijk

Nijgh & Van Ditmar

Educatief

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PABO

F. Kolen, *voorzitter*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858 - 12913.
J. Schmiermann, *secretaris*, Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek. Tel. 08891 - 71636
A. van Zeyl, *penningmeester*, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742 - 3809.
Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180 - 27981.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415 - 52061.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380 - 35543.
Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970 - 13578.
L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711 - 10810.
J. Krol, Jan Wiegersstraat 93, 7556 JX Hengelo. Tel. 074 - 426721.
E. Roest, Tapuitlaan 123, 7905 CV Hoogeveen. Tel. 05280 - 74144.
N. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623 - 20856.

• Commissie Mavo/Lbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621 - 14191.
Mw. M. van Tussenbroek, *secretaris*, Marie Curielaan 76, 3553 HV Utrecht. Tel. 030 - 438268.
J. de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030 - 422693.
Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 Ct Bergen op Zoom. Tel. 01640 - 37998.
T. Poot, Indigoblauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079 - 611617.

• Didactiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeyer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923 - 424.
A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171 II, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020 - 6629386.
Mw. I. Rugers, Lokeren 105, 5235 DC -Hertogenbosch. Tel. 073 - 417822.
H. van Duijsen, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073 - 417822.
H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040 - 118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9501 MJ Stiens. Tel. 05109 - 4050.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490 - 26789.
B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490 - 27365.
T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040 - 545259.
J. Snijders, Churchillaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975 - 2972.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750 - 42160.
Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950 - 3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940 - 3365.
Mw. M. Vencken-Martens, Haareneweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242 - 84297.
Mw. I. Attema, Transvaalkade 29, 1092 JL Amsterdam. Tel. 020 - 931572.

• Onderwijsadviescommissie

Mw. D.J.A. Roodhuyzen-van Breda Vriesman, *voorzitter*, Populierendreef 628, 2272 HK Voorburg. Tel. 070 - 3873165.
W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055 - 423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920 - 34709.
Mw. J. Reitsma, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055 - 558238.
P. van Leeuwen, Everdrift 4, 5431 LV Cuyk. Tel. 08850 - 14598.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Jose Eijt, *voorzitter*, Dotterlaan 15, 6832 BD Arnhem. Tel. 085 - 212780.
Janneke Riksen, *secretaris*, Schepenenlaan 79, 8014 JC Zwolle. Tel. 038 - 660935.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030 - 318162.
Ellen Marrenga, Lange Leidsedwarsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020 - 277126.
Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280 - 18538.
Marianne Zewald, Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem. Tel. 023 - 283325.

• Redactie KLEIO

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404 - 62886.
J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60987.
Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 83576.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030 - 713329.
I.D. Verkuil, Dumeelaan 452, 2722 ZK Zoetermeer. Tel. 079 - 426679.
H. Termeer, Kometenstraat 28, 6543 XJ Nijmegen. Tel. 080 - 772179.
W. Rongen, Antillen 4, Utrecht. Tel. 030 - 892580.
Ruud Slotboom, Vesuvius 42, 3524 WV Utrecht. Tel. 030 - 895982.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050 - 346212.
J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01757 - 16387.
E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030 - 617769.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar. H. de Roest, Kievitstraat 5, 1602 PM Enkhuizen. Tel. 02280-15550.
Amsterdam. Onbekend.
Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Den Bosch. Vacant.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.
Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Groningen. Vacant.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.
Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (OV). Tel. 05415-52061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Schansweg 2, 6325 PA Berg en Terblijt.
Rotterdam. C.J. Renes, Hoeksekade 53, 2661 CJ Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Venlo. Vacant.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Schoolstraat 62, 7211 BD Eefde. Tel. 05750-18339.
Zwolle. Vacant.